

Evoluce jako cesta k Bohu v díle Teilharda de Chardin

Evolution as a Way to God in the Work of Teilhard de Chardin

*Františka Jirousová**

Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
frantiska.j@centrum.cz

Abstrakt/Abstract

Záměrem textu je představit pojetí základních zákonů evoluce podle Teilharda de Chardin. Konkrétně popisuje tzv. zákony rekurence pro tři vlastnosti, které v evoluci narůstají, což jsou vědomí, personalita a spontaneita (svoboda). U každé z těchto vlastností je provedena extrapolace do budoucnosti, ukazující možnost jejího cílového stavu. Tento postup se kryje s obsahem Teilhardovy tzv. integrální vědy o úloze člověka v evolučním procesu, protože právě člověk je tím, kdo by měl evoluci dovést k završení. Text také krátce nastiňuje hlavní problém Teilhardova díla: Jak může být evoluce založená na procesu samospořádávání různých systémů včetně člověka chápána zároveň jako směřující ke sjednocení s Bohem a jako jím usměrňovaná. Hlavním cílem textu je ukázat, jakým způsobem se teilhardovské bádání v současnosti rozvíjí, a upozornit na v českém prostředí neznámou literaturu autorů *American Teilhard Association*.

The paper presents conception of main laws of evolution according to Pierre Teilhard de Chardin. Especially explains the laws of the recurrence related to three properties, which increase in evolution, i.e. consciousness, personality and spontaneity (freedom). Each this property is extrapolated towards the future, showing its possible final state. This method is in accord with contents of Teilhard's integral science of human task in evolutionary process, because just human is the one, whose duty is to lead evolution to consummation. This paper further briefly mentions the central problem of Teilhard's work: How can evolution resting upon the process of self-organisation be understood at the same time as leading to unification with God and managed by him. The main goal of this paper is to demonstrate the current research of Teilhard's work and to point out the in Czech Republic unknown bibliography of authors in *The American Teilhard Association*.

*Práce na článku byla podpořena grantem Specifický vysokoškolský výzkum UK č. 263102. Název grantu: Filosofie, kultura, svět.

I. Integrální věda o evoluci a stupňování bytí

Cílem filosoficko-teologického díla jezuitského kněze a paleontologa Pierra Teilharda de Chardin (1881–1955) bylo vytvořit jakousi integrální, obecnou vědu, která by se zabývala postavením člověka v dějinách vesmíru a snažila se odpovědět na otázku po smyslu a cíli lidského jednání s ohledem na evoluční původ člověka i společenských forem, které vytváří. Evoluci lze obecně vymezit jako dlouhodobě, *samovolně* probíhající proces, v jehož průběhu vznikají ze systémů neživých systémy živé, a tyto živé systémy se dále vyvíjejí a diverzifikují (Flegr 2007, s. 12). Tato teze je společná všem evolučním teoriím, které jsou dnes považovány za vědecké. Mohou se vzájemně lišit v určení konkrétního mechanismu, jakým vývoj a diverzifikace probíhají, všechny se ale shodují na dalším tvrzení: Evoluce nemá žádný cíl.

Teilhardovo chápání evoluce je založeno na platonsko-křesťanské myšlence stupňování a hierarchie bytí, která spočívá v možnosti rozlišovat druhy jsoucna na škále podle menšího či většího podílu na intenzitě bytí. Hierarchie bytí je charakterizována tím, že „vyšší hierarchická úroveň může obsahovat nebo zahrnovat úroveň nižší, ale nižší nemůže obsahovat či zahrnovat vyšší.“ (Haught 2011, s. 10) Proto také není v silách člověka dokonale pochopit a poznat úroveň vyšší, může se k ní ale vztahovat pomocí symbolů, metafor, analogií a extrapolací z dosavadních zkušeností a to se týká i bytí nejvyššího, Boha, jehož existence se předpokládá jako vrchol celé hierarchie. Teilhard představu stupňování bytí přijímá a modifikuje ji o vývojovou perspektivu. Z toho důvodu je společně s Whiteheadem považován za zakladatele procesuální filosofie, pro niž není hlavní kategorií bytí, ale nastávání, vývoj. Proces evoluce je podle Teilharda nedokončený a bytí je tedy možné dále stupňovat, rozvíjet. Tento úkol spočívá vždy na bedrech bytostí, které stojí na špičce vývoje. V současnosti je to člověk.

Představa hierarchického nedokončeného bytí je neslučitelná s paradigmatem novověké přírodovědy, která metodicky pracuje s tzv. redukcionismem, podle něhož je možné všechno jsoucí beze zbytku vysvětlit z jediné základní úrovně popisu, na které se nacházejí neměnné objekty, vzájemně na sebe působící determinujícími silami. Vysvětlení všech fenoménů je podle tohoto přesvědčení převoditelné právě na tyto interakce. V době, kdy Teilhard psal svá hlavní díla, slavil první úspěchy neodarwinismus vzniklý na počátku 20. století syntézou klasického darwinismu a genetiky, inspirovaný novověkou přírodovědou a zdůrazňující hlavně náhodnost a bezcíllost evoluce. O stupňování bytí nelze v tomto myšlenkovém rámci uvažovat. Ani „Darwin se ve své teorii nesnažil určit nějakou vlastnost, která je v průběhu evoluce zvětšována a která by určovala tendence či směry biologické evoluce,“ (Flegr 2007, s. 49) a také tzv. biologická zdatnost, vlastnost zásadní pro přežití a zanechání potomstva, je podle neodarwinistů výsledkem pasivního přírodního výběru a nepřipouští stupně.

Teilhardovo dílo je nejčastěji vnímáno jako pokus o konkurenční teorii k tomuto dnes vedoucímu směru evoluční biologie, protože uvažuje o evoluci jako o procesu směřujícím k určitému cíli. Už málo se ale ví, že podle Teilharda probíhá evoluce především na základě samouspořádání, autoorganizace. Právě tento zdánlivý rozpor je

na jeho díle to nejzajímavější. Záměrem tohoto textu je vyložit v co nejstručnější systematické formě základní principy integrální vědy, zahrnout všechna podstatná témata z Teilhardova díla a upozornit na ta, která mohou být inspirací pro současnou filosofii i teologii. Nakolik je mi známo, souhrn tohoto typu zatím v sekundární literatuře chybí a pro čtenáře je obtížné přehlédnout v celku Teilhardovo rozsáhlé dílo (13 svazků sebraných filosoficko-náboženských spisů), což vede často k jeho mylnému či zjednodušenému chápání. Z období první recepce Teilharda v 60. a 70. letech 20. století je sice k dispozici množství výkladů, ty ale už dnes nepostačují pro další rozvíjení jeho myšlení. Cílem tohoto článku je proto také upozornit na současnou sekundární literaturu, v českém prostředí neznámou, konkrétně sborníky a ročenky vydávané péčí *American Teilhard Association*¹, ve kterých je Teilhard chápán jako „myslitel pro 21. století“. (Salmon 2011, s. 1)

Cíl integrální vědy

Teilhardovým hlavním úmyslem bylo vytvořit integrální vědu, která by odpovídala na otázku, jakým způsobem má lidstvo pokračovat v evoluci. Evoluce, tak jak Teilhard tohoto slova používá, znamená především pokračující sjednocování lidstva. To je podle jeho názoru zcela závislé na speciálním typu energie, tzv. chuti k životu (*goût de vivre*), v důsledku jejíhož nedostatku, projevujícího se především různými druhy existenciálního strachu (*peur existentielle*), se může celý proces zbrzdít, deformovat či snad dokonce ztroskotat. „Chut' žít' – není nic menšího než energie vesmírné evoluce, pramenící tajemně z nejprvotnějšího základu každého z nás v podobě vrozené přitažlivosti bytí.“ (AE, s. 239; ChŽ, s. 175)² Cílem evolučního vývoje není podle Teilharda pouze přežít, ale uposlechnout této přitažlivosti, která vede k touze „být více“, přičemž „být více znamená více se spojit.“ (PH, s. 25; VL, s. 28) Možným výsledkem většího propojení lidstva je dosažení vyšší evoluční roviny. Podmínkou je kultivace schopnosti aktivity, tvořivého jednání. Integrální věda, zabývající se evolučním vývojem, je vlastně speciální vědou o vůli a tvůrčí aktivitě, o tzv. autoevoluci lidstva. Teilhard ji považuje za vědu nejdůležitější: „Teoretickému, ale i praktickému studiu této vůle, která radikálně podmiňuje všechny formy naší moci, by se měla věnovat nová věda – možná nejdůležitější ze všech.“ (AE, s. 225; ChŽ, s. 181) Tento ústřední etický problém svého díla nazývá Teilhard aktivace energie.

Podle Teilharda se lidské jednání liší od chování zvířat právě schopností představovat si do budoucnosti a měnit svět na základě různých druhů pravidel a ideálů, které toto jednání podmiňují, stejně jako je chování zvířete podmíněno jeho instinkty. Pro evoluci jsou významné především ideály, které fungují jako racionální výklad (model) celku světa a mají schopnost vzbudit zaujetí pro sjednocování lidstva, což je podmínka dosažení vyšší evoluční roviny: „Ze všech forem víry, k jejichž ozkoušení

¹ www.teilharddechardin.org

² Na prvním místě v závorce je uvedena zkratka názvu příslušného svazku sebraných Teilhardových spisů ve francouzštině, na druhém místě zkratka českého překladu (pokud je k dispozici).

v běhu času dojde, bude moci (i tentokrát z energetické nutnosti) přežít pouze a jedine ta, která prokáže schopnost maximálně podněcovat (nebo ‚aktivovat‘) síly self-evoluce.“ (CC, s. 267; JV, s. 142) Důsledkem takové teorie je aktivace energie, což konkrétně spočívá ve změně pohledu na celek světa: „Pod chutí žít či chutí k životu rozumím onu duševní vlohu, zároveň rozumovou a citovou, která nám dává vidět celek života, světa a činnosti jako zářící, zajímavý a vábný.“ (AE, s. 239; ChŽ, s. 175)

Podle Teilhardova názoru je hlavním předpokladem budoucího úspěchu lidstva nabytí přesvědčení, že vesmír může dosáhnout jakési nevratné dokonalosti. Tento stav dokonalosti spojuje s nejvyšším rozhojněním bytí. Cílem integrální vědy nakonec není jen rozhojnit chuť žít na základě koherentního evolučního ideálu, ale dokonce vyvolat lásku k namáhavému evolučnímu procesu, který je nedílně spojen s různými formami rizik a na lidské rovině mnoha podobami zla. To je možné pouze tehdy, když budeme správně extrapolovat dosavadní postupy evoluce vedoucí ke vzniku lidského vědomí, nejdůležitější síly vývoje, protože pouze bytosti vědomé jsou schopné řídit se ideály. Konkrétně to znamená vysledovat v dosavadním průběhu vývoje určité vlastnosti, jejichž kvalita roste a které jsou zároveň vhodné ke stupňování. Podle Teilharda lze tímto způsobem dojít k přesvědčení, že samotný vesmír lze chápat jako osobní a evoluci jako proces, který směřuje ke vzniku osobního vědomí a jejich sjednocení a prohloubení v Osobě nejvyšší, v Bohu. Dodáním tohoto náboženského rozměru našim ideálům je podle Teilharda možné najít k evoluci vztah, který v nejvyšší míře rozhojňuje tvůrčí aktivitu: „Věřit v evoluci a sloužit jí bylo málo: nyní je možné, dokonce nutné, evoluci (doslova) milovat.“ (CC, s. 214; JV, s. 97)

Komplexita a energie

Komplexita (*complexité*), jejímž synonymem je takzvané organické navíjení vesmíru (*enroulement organique*), je ústředním pojmem Teilhardova díla. „Vidíme, jak se hvězdný vesmír prostorově rozpíná z nepatrného k nesmírně velikému; ještě zřetelněji vidíme, jak se organický vesmír navíjí (nabaluje) sám na sebe od velmi jednoduchého ke krajně složitému.“ (PH, s. 334; VL, s. 247) Teilhard rozlišuje dva základní druhy uspořádání všech evolučně vzniklých systémů: Nahromadění neuspořádaných částic – agregáty (*simple agrégation*) (PHN, s. 28; MČP, s. 15) a komplexní systémy. Rozdíl mezi nimi spočívá ve vzájemné provázanosti všech částí určitého celku, jako je tomu v případě komplexních systémů, a v chybějící provázanosti u agregátů. Komplexní systém jako celek projevuje určité vlastnosti, které jsou závislé na aktivitě jeho částí, ale nejsou z nich odvoditelné, když zkoumáme tyto části odděleně. To znamená, že po rozdělení na části ztrácí komplexní systém určité vlastnosti. Kdežto agregát, například hromada písku, si vlastnosti po rozdělení zachovává.

Komplexní systémy se podle Teilharda dělí na dva základní typy, komplexy fixované (nepravé) a centrované (pravé). Do první skupiny patří anorganické látky, jako např. krystaly, které mohou svou komplexitu rozšiřovat pouze „nalepováním“ částí zvenku v době svého vzniku a pak se fixují do stabilní podoby. Centrované komplexní systémy jako buňka a všechny systémy vyšší skládající se z buněk mohou existovat jen

za cenu neustálé výměny svých částí. Po dobu trvání své existence zůstávají v různé míře závislé na okolních systémech, protože pouze výměnou energie, hmoty či informace s okolím nebo s většími celky, mohou organizovat různé části, ze kterých se skládají, a udržovat stabilitu své struktury. Na rozdíl od fixovaných komplexů „mohou své složení, tj. svou komplexnost modifikovat, aniž by se tím zničily“ (PHN, s. 43; MČP, s. 23) a také ji zvětšovat. Co to konkrétně znamená „modifikovat svou komplexnost“, je hlavní otázkou tohoto textu.

V Teilhardově uvažování o komplexních systémech hraje zásadní roli jejich vzájemná závislost a provázanost, která v průběhu času narůstá. Každý systém je především závislý na systémech evolučně starších a využívá je jako své funkce, protože „každý prvek vesmíru je doslova utkán ze všech ostatních.“ (PH, s. 38; VL, s. 39) Lidské tělo využívá energii z atomů vzniklých kdysi dávno v prvních sluncích, všechny tělesné funkce jsou rozvinutím procesů vyvinutých prvními buňkami před miliardami let a každá lidská myšlenka je svým původem zasazena do samých počátků lidského vědomí. Navíjení vesmíru znamená, že ačkoli jsou systémy stále různorodější, stávají se navzájem více provázané. Tento proces narůstající provázanosti či organizace v různorodosti je v Teilhardově díle vlastním významem slova evoluce, synonymem pro „rozhojňování bytí“. Teilhard chce dokázat, že evoluční proces přirozeně směřuje k vytvoření jednoho jediného systému, který by v sobě určitým způsobem zahrнул všechny ostatní v jejich maximální různorodosti a spojení. Výklad této myšlenky je také hlavním úkolem integrální vědy.

Integrální věda, tak jak ji Teilhard chápe, vyžaduje, aby evoluce, včetně dramatu vzniku společenských struktur a kultury, které jsou jejím přirozeným pokračováním, byla uvažována „z hlediska ne už jen morfologického nebo kvalitativního, ale z hlediska energetiky.“ (AE, s. 382) Vesmírná látka, kterou Teilhard často nazývá *Weltstoff*, sestává především z energie, což je dokonce třeba považovat za apriorní tvrzení. „A priori se může vyskytovat jen to, co je založeno na energii.“ (AE, s. 381) V návaznosti na výše zmíněnou zásadu „více být znamená více se spojit“ lze tento energetický princip vyjádřit takto: „Z hlediska dynamiky prvním na světě není ‚bytí‘, ale ‚spojení‘, z něhož se bytí rodí.“ (CC, s. 271; JV, s. 146) A priori se může vyskytovat jen to, co je založeno na nějakém spojení. Každé spojení je možné jen na základě určitých vazeb a žádnou vazbu není možné uskutečnit bez určité energie. Každá hmotná struktura je až druhotná, energie a z ní pocházející možnost spojení musí jejímu vzniku předcházet.

K vysvětlení způsobu vzniku komplexních systémů Teilhard ve svém díle využívá a osobitě rozvádí postřehy z termodynamiky, nauky o vzájemných přeměnách různých druhů energie a jejich využití ke konání nějaké práce, změny. Pojem energie používá Teilhard v širokém významu a souhrnně jím vyjadřuje „psychologický smysl úsilí, schopnost působení, přesněji vzájemného působení ... Je to tedy schopnost vazeb.“ (PH, s. 36; VL, s. 37) Teilhard pojem energie rozšiřuje na všechny evoluční roviny. Vzhledem k obvyklému užití pojmu v přírodních vědách, je tedy Teilhardovo užití analogické. Projevem energie jsou pro Teilharda všechny možné typy vazeb od jaderných sil v atomech, přes chemické vazby, řízení látkové výměny v buňkách, až po instinkty a smyslové vnímání na úrovni živočichů a na úrovni lidské pak především

myšlení a láska. Energie je obecně schopnost změny na základě vztahu, jakékoli vzájemné působení různých systémů. Jejím odvozeným modem je také schopnost reagovat na nějaký druh energie nebo odolávat působení nějaké energie zvenčí, odolávat změně. Důležitou formou spojení jsou proto také odpudivé síly, protože spojení neznamená slití dohromady, ale právě *spojení* dvou různých entit či schopnost odporu. Odpudivé síly tak lze chápat jako síly nutné pro udržení integrity systému. Energie je tedy souhrnný pojem pro všechny druhy přitažlivých a odpudivých sil, na vyšší evoluční rovině pojmenované jako síly sympatie a antipatie:

„Mezi jednotlivými prvky se (...) objevují skutečné sblíživí a odpudivé síly (sympatie a antipatie), jež nahrazují nepravé „sympatie“ a „antipatie“ mezi předživými a nižšími živými skutečnostmi; nepravé proto, že se patrně dají redukovat na pouhé reakce na zakřivení časoprostoru a biosféry.“ (PH, s. 337; VL, s. 249)

Hlavní ontologické principy integrální vědy

O komplexních systémech uvažuje Teilhard způsobem, který je určen hlavní ontologickou zásadou jeho „vědy o evoluci“, zákonem spojení: Být znamená spojovat a být spojován. *Esse est unire et uniri*. (CC, s. 271; JV, s. 146) V hlavním Teilhardově systematickém díle *Centrologie* je tato ontologická teze vymezena jako

„základní ontologický vztah mezi bytím a spojením (sjednocením), vyjádřitelný dvěma opačnými formami, které se bezpochyby vzájemně doplňují: 1/ vztah pasivní: „více být znamená být více sjednocen z mnohého“ – 2/ vztah aktivní: Více být znamená více sjednocovat mnohé.“ (AE, s. 120)

Tento hlavní zákon by se dal také opsat jako zákon centrování. Jeho upřesněním na základě určité zkušenosti je zákon o diferenciaci spojením:

„V každé oblasti, ať se jedná o buňky v těle, o členy společnosti nebo prvky nějaké duchovní syntézy, spojení vždycky diferencuje, rozrůžňuje. V každém organizovaném celku se jeho části zdokonalují a dospívají.“ (PH, s. 290; VL, s. 218)

Evoluce tedy probíhá jako sebeorganizace každého systému a zároveň snaha o zapojení se do systému širšího, protože jedině tak lze naplnit touhu po rozhojnění bytí: Pouze spojení rozhojňuje síly, umožňuje projevit nové vlastnosti a zvýrazňuje jedinečnost každé evoluční bytosti. Vyjádříme-li nakonec tento princip ve vztahu ke křesťanské myšlence světa určeného k naplnění v konečném společenství s Bohem, lze ho nejobecněji shrnout jako diferencující spojení, které *tvoří nové bytí*. Donaldu P. Grayovi (2003, s. 30) se podařilo tento princip souhrnně vyjádřit možná lépe než Teilhardovi:

„Jestliže společenství je konečný stav, pak vytváření společenství představuje cestu k němu. Tvořivá spiritualita je tedy jednotící (neboli komunitní) spiritualita, neboť skrze budování komunity je utvářen také konečný stav, nové situace, které nikdy předtím neexistovaly.“

Teilhard složitý princip vzájemného spojování provázeného diferenciací a vzestupem ducha k jednotnému systému, konkrétně ke sjednocení s Bohem, nazývá centrováním a vědu o tomto postupu centrologií. Vlastním názvem Teilhardovy integrální vědy o evoluci by tedy mohla být právě centrologie, ačkoli on sám ji neoznačuje jednotně a v sekundární literatuře se nejvíce vžil poněkud zavádějící název fenomenologie, používaný v *Le Phénomène humain*. Ontologické zákony jsou základními tvrzeními této vědy. Konkrétním úkolem tohoto výkladu je vysvětlit způsob, jakým byla tato tvrzení získána, tedy otázka po metodě centrologie.

Zákon rekurence

Aby bylo možné uvažovat o cíli evoluce, je třeba určit nějaké vlastnosti, které v jejím průběhu narůstají, a usuzovat o jejich možné konečné podobě. K tomu je nejprve třeba zvolit určitou perspektivu pohledu, z níž lze evoluční fenomény pozorovat. Věda, která chce odpovědět na otázku po smyslu lidského jednání, musí podle Teilharda nutně vycházet z člověka samotného a vzít jako základ svého zkoumání fenomény, které se vyskytují na lidské rovině. To je především vědomí a s ním spojené jevy jako záměrná aktivita, tvůrčí činnost, touha po jedinečnosti, schopnost lásky, vášně pro objevování a výzkum, schopnost vytvářet umělecká díla, náboženský smysl a touha po nesmrtelnosti, ale také strach a schopnost pociťovat i působit zlo. Vědecká perspektiva centrologie na těchto fenoménech začíná a nepovažuje je, narozdíl od současných přírodních věd, za beze zbytku převoditelné na fenomény vzniklé na starších evolučních rovinách.

Z metodologických důvodů předpokládá Teilhard nejprve u každého evolučně vzniklého systému existenci něčeho, čemu lze říkat vnitřek (*dedans*), psychika nebo vnitřní či duchovní energie, a co se podle stupně komplexity systému rozvíjí do různých typů fenoménů, jejichž zatím nejvyšší, ale nikoli konečnou plnost nacházíme u člověka. Hypotézu o přítomnosti psychické stránky na všech rovinách formuluje Teilhard ve svých dílech mnoha různými způsoby. Její nejznámější vyjádření nacházíme ve *Le Phénomène humain*:

„Přírodní anomálie [život, vědomí, svoboda] je vždy jen zvýrazněním nějaké vlastnosti, rozšířené v nepostižitelném stavu všude. Fenomén bezpečně zjištěný být jen v jediném bodě má díky základní jednotě světa nezbytně všudypřítomnou hodnotu a všudypřítomné kořeny.“ (PH, s. 52; VL, s. 48)

Pro postup evoluce jsou podle Teilharda podstatné tyto tři základní vlastnosti: Vědomí, dále jedinečnost lidské osoby (tzv. personalita) a nakonec svoboda (spontaneita). Tyto

vlastnosti nazývá emergentní, postupně se vynořující, stupňující se. Všechny tři spadají pod obecnější pojem vnitřek. Teilhard tvrdí, že ucelený obraz evoluce získáme, „až si povšimneme, podle jakých kvalitativních zákonů se mění a rostou projevy toho, co jsme právě nazvali vnitřkem věcí.“ (PH, s. 54; VL, s. 49) Hlavní zákony centrologie tedy budou zákony, které popisují, jakým konkrétním způsobem dochází k nárůstu psychické energie a s ní spojených vlastností v závislosti na stupni dosažené komplexity. Tvrzení o závislosti stupně psychiky (vnitřku) na míře komplexity (PH, s. 57; VL, s. 52) nazývá Teilhard obecným zákonem rekurence, zákonem opakování (*loi de récurrence*).

Podle zásad centrologie musí být tento zákon „ověřitelný na poli fenoménů a přiměřeně extrapolovatelný na celek času a prostoru.“ (AE, s. 105) To znamená dvojí: U každé z emergentních vlastností Teilhard nejprve provádí jakési genealogické zkoumání, když ukazuje postup a pravidla jejího nárůstu v minulosti, ověřitelné nějakým druhem smyslové evidence. Následně lze na základě takto získaných poznatků extrapolovat do budoucnosti a vytvořit hypotézu možného cílového stavu konkrétní vlastnosti. Podstata metody centrologie tedy spočívá v určení toho, co zůstává v průběhu nárůstu emergentních vlastností stejné, ve vymezení obsahu pojmů vědomí, personalita a svoboda tak, aby se daly aplikovat na každou evoluční rovinu, a zároveň sledování způsobu postupného obohacování obsahu těchto pojmů. Konkrétním záměrem tohoto textu je tedy určit odvozené zákony rekurence pro všechny tři vlastnosti a ukázat jejich možné extrapolace.

Při takovém postupu je zjevné, že centrologie musí využívat poznatky různých věd (fyziky, chemie, biologie, psychologie, historie, teologie ...) a pro obsahy svých hlavních pojmů hledat koreláty ve všech oblastech výzkumu a vědění. Propojení a vzájemná komunikace různých věd bylo také Teilhardovým cílem (konkrétně propojit fyziku, biologii a historii). Ačkoli mu bývá často vyčítáno, že směšuje pojmy z různých oblastí, je tento postup základem metody centrologie a spočívá právě v nahlížení na bytí jako stupňující se, což se nijak nekryje s metodou novověké přírodovědy. Z ní si Teilhard půjčuje řadu pojmů, ale dává jim mírně odlišný obsah. V podstatě chce ukázat, že novověký model přírody je jen jeden z možných, a nabízí alternativu. Je proto otázkou, jaký smysl může mít kritika jeho díla z redukcionistických pozic a poukazování na to, že se přírodovědné pojmy přesně nekryjí s Teilhardovými, když jediným výsledkem bude nutně konstatování Teilhardovy „nevědeckosti“. (On samozřejmě považuje za nevědecký zase redukcionismus a vědou nazývá právě tázání se po smyslu a stupňování bytí.)

II. Vědomí

Podle Teilharda je celou evoluci třeba chápat především jako postup k vědomí, jako historii „zápasu, který se ve vesmíru odehrává mezi sjednocenou rozmanitostí a neorganizovanou mnohostí; bude to stálá aplikace základního zákona komplexnosti a vědomí, z něhož vyplývá určitá psychicky konvergentní struktura a zakřivení světa.“ (PH, s. 58; VL, s. 52) V určitém ohledu je totéž, říci, že evoluce je evolucí psychické stránky, jako říci, že je evolucí vědomí, protože pojem vědomí použitý v širokém

smyslu slova „označuje všechny druhy psychiky, od těch nejhudších myslitelných forem až po specificky lidský fenomén reflektovaného poznání.“ (PH, s. 53; VL, s. 49) Vědomí je tedy druhem psychické či duchovní energie, která je v Teilhardově díle nazývaná také radiální energie. Z tohoto úhlu pohledu by „evoluce nebyla v podstatě ničím jiným, než neustálým narůstáním této ‚psychické‘ či ‚radiální‘ energie.“ (PH, s. 155; VL, s. 122) Prvním úkolem při výkladu pojmu vědomí musí proto být určení znaku, který je společný všem druhům psychických energií, nalezení určujícího znaku radiální energie, dále formulování zákona rekurence ohledně narůstání vědomí a následný pokus o extrapolaci do budoucnosti.

Otázky kolem radiální energie jsou v teilhardovské sekundární literatuře právem považovány za jedny z nejtěžších. Literatura ze 60. a 70. let si s tímto problémem většinou nedokázala uspokojivě poradit. Nejnovější výklady Teilhardova díla se zdají být na lepší cestě. Například Katleen Duffy (2003) ve svém článku *The Texture of the Evolutionary Cosmos* upozorňuje na přehlížený, ale podstatný fakt, že Teilhard ve svých textech velmi často používá různá přirovnání z geometrie jako např. textura, tkanivo, středovost, konstrukce apod. Duffy na těchto příkladech ukazuje blízkost Teilhardova myšlení k současným vědám o komplexitě. Nám zde její článek poslouží spíše jako inspirace pro pokus o vlastní řešení problému radiální energie, a to právě s ohledem na ústřední roli geometrických přirovnání v Teilhardově systému. V textu *Exquisse d'un univers personnel* nacházíme z hlediska výkladu zásadní místo, jakousi obecnou definici ducha, udání jeho obecné formy vztahující se dokonce i na Boha:

„Žádný duch (dokonce ani Bůh nakolik může být předmětem naší zkušenosti) neexistuje, ani by nemohl existovat jako struktura, bez nějaké mnohosti, která by k němu byla přidružena, tím méně jakožto centrum bez nějaké okolní sféry nebo oběžnic.“ (EH, s. 74)

Teilhard tvrdí, že „čistý duch je stejně nemyslitelný jako čistá hmota“ (EH, s. 74), protože duchem rozumí právě spojení, vazby. Vazba nemůže existovat bez něčeho, co je vázáno, a všechno, co existuje, je udržováno v bytí pouze na základě nějakých vazeb. Centrovaná struktura každého systému, buď co do svého vzniku jako v případě krystalů, nebo udržování a rozšiřování, jako u každé tzv. pravé komplexity, je závislá na vazbách s okolím, části systému zase na vztahu k centru a části v okolí systému mohou být centrálním systémem podporovány a udržovány ve svém bytí a/nebo mu poskytovat svoji podporu. Teilhard uvádí jako příklad galaxie s jejich spirálovitým tvarem a veškeré formy života, čímž myslí patrně řídicí jednotku organického systému (například nervovou soustavu) jako střed, jeho tělesnou stavbu jako přidruženou strukturu, vazby, kterými působí na ostatní systémy včetně celku jeho životního prostředí jako jeho silové „gravitační“ pole a sféru oběžnic. Všechny formy bytí sledují podle Teilharda tento „velmi jednoduchý zákon psychické koncentrace.“ (EH, s. 72) Tyto vztahy vzájemné závislosti jsou nesmírně složité a jejich složitost v průběhu evoluce narůstá.

Ve všech těchto případech nelze najít žádnou společnou substanci, protože části, ze kterých jsou různé systémy složeny, mohou být odlišné, stejně jako vazby, kterými se k sobě tyto části vážou uvnitř systému i kterými systém přitahuje části další. Teilhard často mluví o gravitaci jako základní formě energie a nemá přitom na mysli konkrétní gravitační sílu, ale spíše vlastnost radiální energie soustřeďovat kolem jednoho ohniska. O vnitřku lze tedy říci přinejmenším to, že je to jakási energie typu silového pole soustřeďující se kolem určitého středu. Radiální energii si tedy lze představit jako obecný „tvar ducha“, obecnou duchovní formu vesmíru typu přitažlivého ohniska, které zajišťuje, že jednotlivé části jsou ve vzájemném vztahu, „ví“ o sobě navzájem. Je to síla „dlouhého dosahu“ zajišťující vztah částí k celku. Skutečný význam radiální energie a také možnost využití tohoto pojmu ve vztahu k současným vědám se ukáže až v souvislosti s problémem svobody a samoorganizace. V tomto stadiu zkoumání ale nemá smysl pokoušet se násilně stanovit, jakým konkrétním druhem energie by mohla radiální energie být, stačí určit její základní vlastnost, což je právě schopnost formovat kolem středu, vztah k celku vycházející z určitého ohniska. V současnosti je tento pojem zajímavě rozvíjen v souvislosti s informačním řízením a komunikací v různých systémech, což je jedno z perspektivních a otevřených témat současného teilhardovského bádání. (Viz např. Morowitz & Schmitz-Moormann 2011, s. 150–166)

Radiální a tangenciální

Problém „vnitřku“ a duchovní energie je v Teilhardově díle nejčastěji tematizován na vztahu energie radiální k energii tangenciální, na základě známé (a v detailech neobyčejně složité) pasáže z *Vesmíru a lidstvo*, kde se Teilhard zabývá jejich vzájemnou závislostí (PH, s. 59–64; VL, s. 53–56). V sekundární literatuře nebyl vztah těchto dvou energií dosud uspokojivě vyřešen. Zde k problému přistoupíme na základě toho, co bylo řečeno výše. Za radiální energii budeme pokládat právě obecnou formu uspořádání částí kolem nějakého centra a za hlavní vlastnost této energie tendenci k vytváření různých typů uspořádání na základě vztahování částí k nějakému celku a jeho ohnisku přitažlivosti.

Ohledně vztahu těchto dvou „energií“ je důležité, že vazby mezi centrem a jeho částmi i okolím se mohou realizovat na základě široké škály různých vazebných sil. Právě tyto vazby jsou v Teilhardově díle obecně nazývány tangenciální bez ohledu na konkrétní typ energie, jímž je vazba realizována. Obě energie mají mezi sebou jasně vymezený vztah: Systém musí disponovat volnou tangenciální energií, tedy nějakou potenciální možností vazby (schopností působit změnu), aby mohl navázat vazbu (vztah) s jiným systémem. To znamená, že přibere či sdílí s druhým systémem nějakou jeho část nebo jiným způsobem reaguje na kontakt s vnějším systémem změnou svého uspořádání. Může to být například změna prostorového uspořádání molekuly proteinu po navázání atomu při metabolických procesech v buňce, vytvoření smyslového vjemu u vyšších živočichů, na rovině lidského vědomí například přibrání nového poznatku do stávající struktury poznatků.

Z hlediska zákona rekurence vztahujícího se k nárůstu psychické stránky je důležité určit, jakou roli má tangenciální energie v procesu nárůstu energie radiální. Teilhard tvrdí: „Variace radiální energie v závislosti na energii tangenciální se podle naší hypotézy děje *prostřednictvím nějakého uspořádání* (*Par l'intermédiaire d'un arrangement*).“ (PH, s. 63; VL, s. 55) Radiální energie bude narůstat tehdy, když se zvětšuje také komplexita systému. Není to ale kdykoli se změní nebo obohatí struktura, protože podle Teilharda není míra komplexity určena pouhým počtem prvků sdružených v nějakém systému a přibrání nového prvku do stávající struktury nemusí znamenat zvýšení komplexity. Vzhledem k tomu, že o komplexitě je nutno uvažovat v souvislosti s „rozhojněním bytí“ a bytí se u Teilharda tematizuje v souvislosti s energií, projevuje se nárůst komplexity rozhojněním počtu konkrétních tangenciálních vazeb, kterými se systém vztahuje ke svému okolí, rozšířením životního prostoru: „Čím je něco v přírodě živější, tím to také rozšiřuje svůj životní prostor.“ (AE, s. 217; MČP, s. 152) Nebo obdobně vyjádřeno: „Vyšší prvky se dají vždy poznat podle většího poloměru volby, který vychází z lépe vymezeného středu koordinace a vědomí.“ (PH, s. 184; VL, s. 141) Ačkoli sem patří také vztahy agresivního typu, které souvisí s přežitím organických systémů, je pojem životního prostoru mnohem širší, protože zahrnuje také všechny formy spojení, která umožňují nové vazby a působení, aniž by ničily to, s čím se určitý systém spojuje. Rozšíření životního prostoru je automaticky spojeno také s nárůstem radiální energie (obohacení „geometrického vzoru“ systému, duchovní formy), rozšířením vztahu k celku.

Předpokladem navýšení radiální energie je spojení částí systému ve vzájemné provázanosti – hierarchické a organizační – zařazením nového prvku do stávající struktury, tak, že má možnost působit (byť zprostředkovaně) na všechny ostatní prvky v ní zařazené, což přispěje k tomu, že systém může navazovat nové vazby s okolím. Z hlediska vývoje systému jako jedince jsou významné především ty procesy, při kterých dochází k přeuspořádání stávající struktury vazeb, protože po takovém ději mohou energetické toky v systému pracovat účinněji, což se projeví právě na šíři životního prostoru. Takové přeuspořádání se ale může odehrát pouze při překročení určité kritické meze, hranice:

„Ve všech oblastech, když nějaká veličina dostatečně vzroste, mění náhled vzhled, stav či povahu. Křivka se láme a obrací, povrch přechází v bod, tuhé těleso se rozdrtí, kapalina vře, vajíčko se segmentuje, nad nahromaděnými fakty probleskne intuice... Kritické body, změny stavu, stupně na svahu – skoky všeho druhu v průběhu vývoje.“ (PH, s. 36; VL, s. 67)

Jako příklad takového přechodu, při kterém narůstá komplexita, může nejlépe posloužit Teilhardova zmínka o nahromaděných faktech a „záblesku intuice“, protože také soubor myšlenek či pojmů (například v napsaném textu) je komplexním systémem. Jedná se o tzv. „aha“ zážitek, kdy např. po náročném shromažďování mnoha poznatků z různých pramenů dojde k jejich náhlému pochopení, které spočívá především v jejich propojení do logické sítě vzájemných vztahů. Díky tomu lze určit, jak se každé tvrzení vztahuje ke

každému jinému tvrzení, a člověk je schopen vyhledávat efektivněji poznatky nové a propojit je s poznatky dosavadními, tedy navázat nové intelektuální vazby.

Z hlediska kritéria komplexity je důležité, že v okamžiku přeuspořádání může dojít k výraznému zjednodušení dosud nepřehledné sítě spojení. Např. uspořádaný text je kratší, ale komplexnější, než předchozí text neuspořádaný, protože v uspořádaném se pojmy vzájemně hierarchicky podřadily podle obecnosti a témat. Počet prvků, slov, se tedy snížil, naopak komplexita se zvýšila, protože text má větší schopnost zprostředkovávat k textům ostatním či životním zkušenostem čtenáře a to na základě lepší vzájemné provázanosti svých částí. Text je také vhodným příkladem pro ilustraci toho, co je to obecná duchovní forma, založená na radiální energii: Středem textu je teze či soubor tezí (nebo axiomů), jako jejich přidružená struktura se k nim vztahují a z nich vycházejí jednotlivá tvrzení. Okolím textu jsou všechny druhy působení textu na čtenáře či další texty, kam patří nesmírná škála různých vazeb. Nejkomplexnějším textem by podle Teilhardova měřítka byl takový, který měl v historii písemnictví nejvyšší vliv na rozšiřování komplexity lidstva, což pochopitelně nelze exaktně změřit.

Na úrovni člověka je přeuspořádání vazeb vždy provázeno různými druhy emocí, protože se jedná o energeticky náročný a často nebezpečný proces, který nemusí vždy vést k nárůstu komplexity. Každé větší rozšíření komplexity je tak z podstaty evoluce samé provázeno různými riziky. Pocit štěstí či spíše chuti k životu je u člověka znakem zvýšení komplexity, emoce jako strach, vztek nebo smutek jsou spojeny s jejím ohrožením či snížením.

Radiální energii zde tedy budeme chápat jako energii vnitřního organizování (uspořádávání) systému, jakýsi celostní či řídicí princip, a energii tangenciální jako projev této vnitřní energie dovnitř i navenek v podobě různých typů vazeb uvnitř i vně systému. Teilhard zdůrazňuje, že je to právě radiální energie, která systém „přitahuje směrem ke stále komplexnějším a centrovanějším stavům, směrem vpřed,“ (PH, s. 62; VL, s. 55) protože je odpovědná za reorganizaci systému. Tangenciální vazby jsou pouze jejím odvozeným projevem. Nárůst komplexity je tak synonymem pro zvýšení centrovanosti a lze díky němu uvažovat také o evoluci konkrétních jednotlivců, což neodarwinismus, který se evolucí zabývá pouze z hlediska druhů, neumožňuje.

Zákon divergence, konvergence a emergence

Jedinec se může podle Teilharda vyvíjet rozšiřováním své radiální formy, které je provázeno rozhojněním počtu tangenciálních vazeb. Pro evoluci celého lidstva a obecně pro evoluci jako směřování k plnosti bytí je ale určující vyšší forma rozvoje, která se může uskutečnit pouze ve spolupráci velkého množství jedinců či prvků. Nejobecnější Teilhardova definice „vnitřku“, ve které je opět použito přirovnání z geometrie, tyto dvě možnosti rozšíření radiální energie rozlišuje:

„Bytost skutečně může mít vnitřek mnoha různými způsoby. Uzavřená plocha, zpočátku nepravidelná, se může uspořádat okolo středu. Kruh může zvýšit řád své

symetrie, když se stane koulí. Nic nebrání tomu, aby se míra vnitřku vlastní nějakému kosmickému prvku nemohla měnit, buď uspořádáním částí, nebo přibráním další dimenze, až náhle vystoupí na novou úroveň.“ (PH, s. 91; VL, s. 77)

Vystoupení na novou úroveň zde znamená nikoli pouhou změnu či kvalitativní zesílení stávajících typů vazeb pomocí uspořádání (či přeuspořádání) částí, ale objevení se vazeb zcela nových, které se na starší evoluční rovině nevyskytují. Zákon rekurence popisující tento proces lze nazvat jako zákon divergence, konvergence a emergence. Pomocí střídajících se fází divergence, konvergence a emergence vysvětluje Teilhard genezi třech hlavních sfér v dosavadním vývoji vesmíru – geosféry, biosféry a v současnosti genezi tzv. „myslící sféry“, noosféry. K procesu emergence dochází, když radiální energie podstatně mění podobu. K tomu musí být splněny dvě nezbytné podmínky: Nejprve nahloučení na určité omezené ploše, které systémy či prvky doslova nutí, aby se mezi sebou začaly více provazovat, k čemuž by jinak nedošlo.

„Zkuste stlačovat neoživenou hmotu a uvidíte, co se stane: aby tomuto působení unikla, změní svou strukturu nebo stav. Udělejte totéž s živou hmotou – ovšem opatrně a v patřičných mezích – a uvidíte, že se začne organizovat. Toto je patrně nejobecnější zákon, vysvětlující genezi biosféry a tím spíš noosféry.“ (PHN, s. 141; MČP, s. 75)

Na každé rovině komplexnosti se tak podle tohoto zákona systémy nejprve ve své divergentní fázi, která je podmíněna předchozím nahloučením v nějakém vymezeném prostoru, rozrůžňují do „vějíře“ rozličných variant téhož typu komplexity, který Teilhard nazývá izosféra (AE, s. 104). Patří sem například různé typy atomů seřazené podle protonového čísla nebo různé druhy rostlin a živočichů, zakreslované podle morfologické příbuznosti do tzv. „stromu života“. Z tohoto vějíře mohou do konvergentní fáze dospět prvky, které si v divergentní fázi vytvořily největší schopnost vazeb, a ty se v období své expanze šíří v prostoru a zároveň začínají vytvářet tkanivo propletených vztahů. Až nakonec celá propojená tkáň dosáhne takové míry provázanosti a vzájemné nahloučenosti, určitého kritického bodu, že dojde k takzvanému emergentnímu skoku, který Teilhard často nazývá mutací. Oproti pouhému přeuspořádání je zde podstatné, že tato evoluční mutace se může objevit pouze za spolupráce velkého množství propojených systémů, při kterém neobyčejně vzrůstá právě radiální energie, až spontánně vytvoří zcela nový radiální vzor. Tento bod emergence nelze exaktně předvídat, ani nelze přesně určit, jaké nové vazby se po něm objeví.

V bodě emergence dochází opět k radikálnímu přeuspořádání vazeb mezi určitými prvky uvnitř systému, díky čemuž mohou jeho energetické toky pracovat mnohem účinněji, kromě toho ale energie získává zcela novou kvalitu. Vznikají nové typy energií, a tím pádem také nové typy vazeb navenek a z hlediska morfologického také nové vlastnosti. Po přechodu bodem emergence se tedy mění „ne pouze určité vlastnosti

částic, ale podstatně se proměňuje i samotný postup jejich vzniku,“ (AH, s. 305) protože na základě nových typů spojení může evoluční vývoj, spočívající ve spojování a rozrůžňování, pokračovat odlišným způsobem. Evoluce zatím podle Teilharda prošla dvěma body emergence: prvním byl vznik života, vznik první živé buňky po velkém nahloučení organických sloučenin na povrchu Země. Tehdy se objevila a začala rychle rozvíjet celá škála nových vazeb, z roviny anorganických sloučenin nepředvídatelných: schopnost buněčného řízení vedoucí až ke vzniku rozvinutých nervových soustav primátů. A právě mezi primáty, kteří byli v době svého největšího rozvoje rozšířeni po velkých prostorech Země, došlo k emergentnímu skoku, který je zásadní pro evoluci lidstva a možné završení evolučního procesu: ke vzniku vědomí a počátku rozvoje noosféry.

Vědomí jako nejsilnější energie centrování

Teilhard je přesvědčen, že aby byl člověk ochotný pracovat na pokračování evoluce, musí věřit, že pracuje na díle, které je věčné. Podle jeho názoru je každá jiná víra týkající se budoucnosti, jako například myšlenka cyklického opakování vesmíru či stálého pokroku, nedostačující. Pouze jistota či postačující nejasné tušení, že pracujeme na díle, které přetrvává, jsou tím, co dodává člověku základní elán, chuť k životu, co ho vede k jednání a aktivuje jeho energii.

„Čím více je člověk člověkem, tím spíše se může dát jen tomu, co miluje. A nakonec miluje jen to, co je nezničitelné. Násobte, kolikrát chcete, rozsah a trvání Pokroku. Růstu Země slibujte ještě třeba sto miliónů let. Jestliže se však na konci této doby ukáže, že celé vědomí se musí vrátit na nulu a že nikde z něho nezůstane jeho skrytá podstata, potom, prohlašuji, skládáme zbraně – a bude to stávka.“ (CC, s. 132; JV, s. 31)

Z důvodu aktivace energie vypracovává Teilhard určitou „termodynamiku ducha“. Jádro problému s radiální energií spočívá totiž v tom, že z přírodovědného hlediska vykazují dvě vlastnosti, které jsou neslučitelné s termodynamickými zákony. S určitým zjednodušením lze říci, že všechny druhy tangenciální energie jsou podřízeny prvnímu termodynamickému zákonu o zachování energie, tedy jejich míra zůstává konstantní, pouze se jeden typ mění v typ jiný, jak také Teilhard často zdůrazňuje. Energie radiální se ale tomuto zákonu vymyká: „Radiální“ hodnota duchovní energie svou povahou pozitivně, absolutně a bez jakéhokoli pevného omezení shora roste v závislosti na rostoucí chemické komplexnosti.“ (PH, s. 71; VL, s. 61)

A co je ještě závažnější, radiální energie se nakonec vymyká i druhému termodynamickému zákonu a tzv. entropii. Tato veličina udává v lineární termodynamice, která se rozvíjela právě v Teilhardově době a Teilhard s jejími poznatky často pracoval, množství rozptýlené energie, jež v systému nekoná žádnou práci a je nenávratně znehodnocena. Tento děj je nevratný, protože při každé práci, tedy transformaci energie, která je spojena s vedením tepla, se podle 2. termodynamického

zákona část energie ztratí ve formě tepla odpadního, které už nemůže být k žádné práci využito. A každý systém se uspořádává, navazuje vazby, pouze díky nějaké práci, tedy transformaci energie. Z toho se dá vyvodit, že díky stálému nárůstu entropie ve vesmíru vzrůstá ve všech systémech neuspořádanost, až nakonec při takzvané tepelné smrti vesmíru zaniknou všechny vazby vzniklé (a třeba i po dlouhou dobu udržované) v procesu energetických transformací a žádné nové se již nebudou moci vytvořit. (K pojmu entropie viz např. Prigogine & Stengersová 2001, s. 115–117.)

Teilhard se myšlenkou tepelné smrti vesmíru vážně zabýval a svou nauku o radiální energii chápal jako návrh, jak uvažovat o systémech, které se možnému rozpadu vazeb vymykají. Zákony termodynamiky se podle Teilharda mění na evoluční rovině, kde se objevuje vědomí. Teilhard se ve svém díle snaží ne snad dokázat, ale poukázat na možnost, že vědomí a jeho základní schopnost spočívající v myšlení, může vytvořit strukturu nepodléhající rozpadu, která se dokáže od těla odtrhnout a nadále přetrvávat v jiné, neznámé formě. Tato schopnost vědomí se týká každého lidského individua, ale také lidstva jako celku v poslední fázi jeho konvergence.

Pro pochopení toho, co je to vědomí, je třeba nejdříve vysvětlit, co znamená pojem „zvnitřňování“. Teilhard totiž občas používá pojem vnitřek nikoli jako název pro radiální energii a geometrii ducha obecně, ale v užším slova smyslu jako speciální projev pozorovatelný až na vyšších úrovních komplexity. Na rovině neživých systémů proto nelze z tohoto úhlu pohledu vnější a vnitřní stránku odlišit. V těchto evolučně nejstarších oblastech si podle Teilharda „dvě stránky světa, vnější a vnitřní, bod za bodem odpovídají, takže chceme-li přejít od jedné ke druhé stačí (...) ‚mechanické vzájemné působení‘ nahradit ‚vědomím‘“ (PH, s. 62; VL, s. 50–51) Teilhard zde posuzuje evoluci nikoli obecně z hlediska formy radiální energie (protože ta nechybí ani na nejstarších evolučních rovinách), ale podle toho, zda vazby, kterými se části systému pojí, dosáhly určité kvality. Jelikož na nižších rovinách ještě není psychická stránka tak silná, nelze ji odlišit od vazebných energií a chceme-li určit míru vnitřku, musíme ho ztotožnit s počtem vazeb, kterými systém disponuje.

Na rovinách vyšších se díky zvýšení komplexity může psychická stránka začít projevovat svými specifickými účinky, kterými jsou různé způsoby „obrácení [...] celé bytosti k sobě samé.“ (PH, s. 188; VL, s. 145) Právě tento proces nazývá Teilhard zvnitřňováním vazeb, je ale otázkou, co přesně to znamená, protože pojem zvnitřňování není v jeho díle blíže specifikován. Navrhujeme chápat ho jako schopnost sebevztahu a zároveň vztahu k okolí v případě velmi složitých systémů. V důsledku toho, že jsou příliš komplexní a jejich životní prostor je nesmírně velký, nemůže centrum se svými částmi ani okolím komunikovat přímo, jako je tomu například v případě molekul a jejich vazeb, ale musí si tuto komunikaci zprostředkovávat určitými zástupnými znaky. V případě fyzikálních nebo chemických vazeb je to, co atomy sdílí, například elektron, totéž jako znak, nelze tedy mluvit o vnitřku ve vlastním slova smyslu. V případě bytostí vybavených smyslovým vnímáním již lze rozlišit znak a označované a do oblasti vnitřku by potom patřily například vjemy barev, které jsou speciální reakcí (podle druhu živočicha) na určité signály z okolí, konkrétně kombinace elektromagnetického vlnění, nebo zvuky jako reakce na vzduchové vlny s různou frekvencí a vlnovou délkou, které

system podle svých schopností zpracovává. Patřily by sem jistě také emoce, určité „znaky“ udávající zprávu o vnitřním stavu systému odrážejícím jeho vztahy k okolí.

Vědomí lze chápat jako nejrozvinutější schopnost zvnitřňování, díky níž se lidská bytost vztahuje k celku sebe sama jako k jedinečné osobě v aktu sebereflexe. Jeho podstatou je schopnost abstrakce a vytváření obecných znaků a symbolů. Myšlení je nejrozvinutějším typem radiální energie, centrum reflektujícího systému, „v němž se všechny představy a zkušenosti vážou a upevňují ve vědomý celek jeho organizace.“ (PH, s. 181; VL, s. 140) Obecné znaky reprezentují lidským bytostem svět jako „svět pro člověka“, a jsou v podstatě částmi, strukturou, kterou kolem sebe ohnisko reflexe každé jednotlivé bytosti uspořádává a jež člověku dovolují vztahovat se k celé šíři jeho životního prostoru.

Teilhard schopnost reflexe považuje za nejrozvinutější typ radiální energie, protože v nejsilnější míře projevuje konvergentní povahu, tedy schopnost organizace, uspořádání určitého materiálu kolem jednoho centra. Lidské vědomí má schopnost „stále víc se v sobě soustřeďovat pronikáním do nového prostoru, a zároveň kolem sebe jako středu uspořádávat okolní svět, ustavovat stále soudržnější a organizovanější perspektivy skutečností, které ho obklopují.“ (PH, s. 190; VL, s. 146) Z hlediska počtu a dosahu možných vazeb k okolí je reflexe schopností zcela výjimečnou. Je totiž v nejvyšší míře schopna vytvářet stále nové vazby, a to pomocí energie, kterou nazýváme myšlení. „Vědomí je mezi všemi energiemi vesmíru jedinečné právě tím, že jako veličina nepřipouští, ba přímo vylučuje představu nějakého stropu či ohybu.“ (PH, s. 256; VL, s. 193) Je jedinou energií, která se ze své povahy nemůže zastavit ve vytváření dalších a dalších vazeb, protože je nejsilnější schopností zvnitřňování, kterou Teilhard občas nazývá obecně viděním. „Každý přírůstek vnitřního vidění je podstatně zárodkem vidění nového, které zahrnuje všechna ostatní a sahá ještě dál.“ (PH, s. 256; VL, s. 193) Každá myšlenka je zárodkem nové myšlenky, každá myšlenka má schopnost kolem sebe soustřeďovat myšlenky další. Energie myšlení je formou ducha, která, byť se zdánlivě nepatrným ohniskem sebereflexe, disponuje neomezeně velkým prostorem své působnosti.

Konvergentní evoluce

Na základě analýzy vlastností vědomí a jeho schopnosti centrování navrhuje Teilhard ústřední extrapolaci svého systému: možné dotažení vývoje do budoucnosti, až k hraniční mezi.

„Protože časoprostor obsahuje a rodí vědomí, musí mít nutně konvergentní povahu. Proto se jeho nesmírné rozlohy, sledovány správným směrem, musí někde vpředu soustřeďovat do jednoho bodu – bodu Omega – který je spojuje a integruje v sobě.“ (PH, s. 288; VL, s. 216)

Vědomí je v Teilhardově systému nejvyšším stupněm radiální energie, nejrozvinutější duchovní formou. Z hlediska jeho nauky o proměnách energií je podstatné, že právě určitá struktura vytvořená na základě vědomí je tím, co může zůstat uchováno jako naše nesmrtelné dílo. Na evoluci bychom se jistě mohli dívat i jako na shromažďování lidských kulturních odkazů v podobě myšlenek, vynálezů, uměleckých děl nebo jednoduše potomstva, což všechno lze chápat jako odkazy částečně naplňující lidskou touhu po nesmrtelnosti a všechny také patří k výtvorům vědomí. Teilhard ale tvrdí, že „ve vesmíru, o němž předpokládáme, že má ‚sbírat a uchovávat vědomí‘, by pouhé shromažďování pozůstalostí znamenalo hrozné plýtvání.“ (PH, s. 290; VL, s. 217) Ačkoli jsou výše jmenované výtvoření myšlení zásadně důležité pro celý postup centrování, abychom mohli proces evoluce myslet z energetického hlediska koherentně, musíme předpokládat, že to nejcennější dílo, které v procesu vývoje budujeme na základě schopnosti vědomí, je právě naše nesdělitelné osobní centrum, jedinečný obraz světa.

„Naše dílo? Ale co je i pro život vůbec to hlavní ze všech lidských děl? To že každý z nás v sobě buduje úplně původní střed, v němž se vesmír odráží jedinečným a nenapodobitelným způsobem – právě své já, svoji osobu.“ (PH, s. 290; VL, s. 217)

Tvrzení o nutné konvergentní povaze časoprostoru má naznačit, že podmínkou možnosti centrování a obecné formy ducha vůbec, je nějaké již připravené ohnisko, nejvyšší forma ducha, ve kterém se jednotlivé osoby nakonec soustředí, jako se soustřeďují myšlenky v ohnisku lidské reflexe. „Evoluce ... je vzestup k vědomí ... Musí tedy v budoucnu vrcholit v nějakém svrchovaném vědomí.“ (PH, s. 287; VL, s. 215) Tímto svrchovaným vědomím je podle Teilharda Bůh, který působí z tzv. bodu Omega jako centrující forma všech duchovních forem. Teilhardova představa je taková, že toto ohnisko si k sobě jednotlivé duše po jejich smrti přitáhne a bude je soustřeďovat kolem sebe. Aby se tato trvalá komplexita vytvořená v průběhu centrování od těla odtrhla, musí projít poslední a drastickou transformací, jediným bodem emergence, který čeká každého individuálního člověka a jímž je smrt.

Výše uvedený citát ale poukazuje také na to, že sama evoluce je konvergentní, což znamená, že na konci evolučního vývoje v bodě Omega by se mohla do jednoho ohniska a struktury sbíhat všechna lidská vědomí a dokonce snad v nějaké podobě i výsledky celého evolučního procesu. Vývoj vědomí má tedy dvě odlišné fáze, které se ve výkladech Teilhardova díla většinou nerozlišují. Za první je to proces centrování, který se týká vývoje každé jednotlivé osoby, a za druhé proces tzv. super-humanizace, který se týká vývoje a zralosti lidstva jako celku.

„Jedna po druhé se kolem nás v jakémsi stálém výronu vybavují ‚duše‘ a odnášejí vzhůru svůj nesdělitelný náboj vědomí. Jedna po druhé – a přece ne osaměle. Ze samé povahy bodu Omega se totiž každá z nich může definitivně vynořit jen na

jediném místě: tam, kde navíjející se noosféra díky syntetickému působení personalizující jednoty hromadně dospěje do bodu konvergence – na „konci světa.“ (PH, s. 302; VL, s. 228)

Z citátu je zřejmé, že fáze „vybavování duší“ je odlišná od jejich definitivního vynoření se na jediném místě. Teilhard sám se ve většině svých děl zabývá hlavně utvářením noosféry, což je ale činnost, kterou mohou vykonávat pouze živí lidé na planetě Zemi a duše, které si již božská osoba přitáhla, se tohoto procesu už neúčastní, pouze naleznou své pravé místo, až bude dokončena noosféra. Dalo by se tedy usoudit, že snad ani již hotové vědomí není ještě plně završeno a čeká na neznámém (a spekulaci naprosto nepřístupném) místě na své zapojení do komplexnějšího systému.

Lidské vědomí představuje oblast neomezeného možného růstu radiální energie, do níž se po skončení růstu cefalizace a tím také po ukončení rozvoje biosféry, soustřeďuje podle Teilharda evoluční vývoj na úrovni lidstva jako celku. Díky vědomí tak „evoluční vějíř, pokračuje dál v tisíci společenských fenoménech, o nichž bychom nikdy nebyli předpokládali, že tak úzce souvisejí s biologií: v utváření a šíření jazyků, ve vývoji a diferenciaci nových průmyslových odvětví, v ustavování a šíření filozofických a náboženských nauk atd.“ (PH, s. 246–247; VL, s. 186) Teilhard ve svém díle upozorňuje na skutečnost, že síť mezilidských vazeb, vytvořená na základě vědomí (kam v současné době patří především vazby vytvářené pomocí informačních technologií), se stává stále hustší a tím se potenciálně rozšiřuje i životní prostor každého člověka. „Kromě chleba, prostého symbolu potravy člověka mladší doby kamenné, potřebuje dnes každý člověk denně i svou dávku železa, mědi a bavlny; svoji dávku elektřiny, nafty a uranu; svou dávku objevů, filmů a novinek ze světa.“ (PH, s. 271; VL, s. 205) Samotný tento fakt zvyšování počtu mezilidských vazeb stačí v Teilhardově systému k tomu, abychom mohli konstatovat, že evoluce pokračuje.

Podle zákona divergence, konvergence a emergence lze odvodit, že by tato síť lidských vazeb mohla jednoho dne dosáhnout takové hustoty, až by byla nucena buď k dramatickému přeuspořádání nebo dokonce k novému emergentnímu skoku, po němž by mohla vzniknout vyšší forma vědomí, kterou si můžeme představit například jako „harmonizovaný kolektiv vědomí, který odpovídá jakémusi nadvědomí.“ (PH, s. 279; VL, s. 210) Postupný vznik tohoto nadvědomí je ústředním procesem noosféry, který Teilhard právě pro jeho nedokončenost nazývá noogenezí: „Biologický proces, který právě v lidstvu probíhá, spočívá specificky a podstatně v postupném vypracovávání kolektivního lidského vědomí.“ (CC, s. 166; ChŽ, s. 147) Toto kolektivní vědomí, které je snad vhodnější označovat jako spolu-vědomí (*co-reflexion*), bude projevovat nové vlastnosti, které nelze ze znalosti současného lidského vědomí odvodit, lze ale předvídat, že budou rozhojněním jeho schopností. Snad nějaká forma telepatie, či zcela nová vazebná síla, kterou si zatím neumíme ani v náznaku představit, jako nemůže zvíře zakusit, co znamená schopnost používat obecné pojmy a přetvářet svět na základě ideálů. Tato epocha by mohla být spojena s velkým rozhojněním bytí a Teilhard o ní často mluví jako o době super-lidstva (*Super-humain*) (PH, 271; VL, s. 201) či nad-

lidstva: „Lidstvo zítřka – jakési „nadlidstvo“, mnohem vědomější, mocnější a jednomyslnější.“ (ChŽ, s. 165)

III. Personalizace

Z hlediska postupu evoluce, aktivace energie a dalších možných extrapolací, je důležité zabývat se také procesem tzv. personalizace, který se týká vytváření jedinečnosti evolučních bytostí. Jedinečnost je podle Teilharda další emergentní vlastností, která v průběhu evoluce narůstá a na lidské rovině je třeba ji cíleně rozvíjet. Proces personalizace je popisován tzv. zákonem centrace, decentrace a supercentrace, jež je zvláštním případem zákona rekurence, a to právě z hlediska diferenciací různých bytostí. Vysvětluje, jak se systém či lidská osoba vytváří nejprve organizací částí svého systému a vztahem k sobě samé (centrace), jak dále prohlubuje svoji jedinečnost na základě různých interakcí a vztahů s dalšími systémy nebo osobami (decentrace) a jak může svoji jedinečnost završit nalezením svého nenahraditelného místa v celku, který ji přesahuje a jehož funkcí se stává, nebo kterému odevzdává své dílo (supercentrace). Ačkoli se tento proces týká v odlišné podobě každého evolučního systému, Teilhard ho ve svých textech podrobněji rozvádí pouze z hlediska lidských bytostí.

Obecná forma ducha ukazuje, že budování, rozšiřování vlastního vědomí je závislé na kontaktech s okolím. Diferenciací tak neoddělitelně souvisí s centrováním, protože každé spojení či interakce mezi systémy, které přispějí k nárůstu radiální energie, mění nebo rozšiřuje možnosti a tím také přispívá k odlišnosti systémů vstupujících do vztahu. „V každé oblasti, ať se jedná o buňky v těle, o členy společnosti nebo prvky nějaké duchovní syntézy, spojení vždycky diferencuje, rozrůžňuje.“ (PH, s. 291; VL, s. 218) Tento zákon platí na jakékoli evoluční rovině. Když se dva atomy na základě nějaké vazby spojí v molekulu, dochází k přestavbě elektronových obalů, což má zásadní vliv na vlastnosti vzniklé sloučeniny a oba atomy se zároveň v tomto spojení rozrůžňují. Buňka, která se zapojuje do organismu, se nutně diferencuje, získává speciální funkci, ale právě díky této funkci se stává součástí širokého celku a její životní prostor – možnost působení, vlivu, se nesmírně rozšiřuje. Zásada o diferenciaci spojení platí jak v případě, kdy se nějaký systém stává částí systému vyššího, tak v případech vzájemné interakce více systémů.

Zákon diferenciací musí být tematizován zvlášť, protože samotné rozšiřování radiální energie, tedy vlastně centrování, k vytvoření jedinečné osoby nestačí. Osobní jedinečnost vzrůstá především tehdy, když centrování probíhá pomocí energie, která umožňuje vztah právě s ohledem na nenahraditelnou zvláštnost bytosti, ke které se vztahujeme. Teilhard tvrdí, že bytosti se musejí setkávat „jako střed se středem (*centre à centre*) a *ne jinak* ... Poznat, zachytit a rozvíjet především ty energie, které míří od středu ke středu.“ (PH, s. 293; VL, s. 219) V případě člověka to znamená, že personalizace musí probíhat především pomocí vztahů založených na energii lásky. Láska je v Teilhardově systému nejvyšším typem vazebné energie vůbec a také hlavní silou personalizace, protože umožňuje vztahy navazované právě kvůli nezastupitelné jedinečnosti (osobnosti) svého protějšku. A jelikož je zákon diferenciací spojení

v podstatě centrálním zákonem Teilhardova systému, z něhož lze odvodit všechny další, musí být také energie lásky chápána jako centrální energie, ze které všechny ostatní pocházejí a která je nadřazena dokonce i myšlení.

„Láska, to jest afinita jedné bytosti ke druhé, v plné šíři své biologické skutečnosti. Jako obecná vlastnost života vůbec, bere na sebe, v různých obměnách a v různém stupni, všechny podoby organizované hmoty. (...) Kdyby nějaká, jistě velice zárodečná vnitřní náklonnost ke spojení nezačínala už mezi molekulami, bylo by fyzicky nemožné, aby se výš, mezi námi, objevila láska v lidské podobě. Pokud tedy s jistotou konstatujeme její přítomnost mezi námi, můžeme ji právem předpokládat, aspoň v náběhu, u všeho, co jest.“ (PH, s. 293–294; VL, s. 219)

Teilhardova představa je taková, že všechny formy spojení, tedy všechny vazebné energie, jsou vlastně druhem této základní afinity a jejich síla stoupá a mění kvalitu se vzrůstající komplexností systému. Podle konkrétního typu systému se tato energie rozkládá do různých typů vazebných energií. Lze si to představit tak, jako by struktura vazeb v určitém systému byla jakýmsi převodníkem energie a pokud je příliš jednoduchá, není schopna lásku „generovat“. Teprve až bytost obdařená vědomím je schopna díky své vysoce komplexní struktuře v dostatečné míře jak na lásku reagovat, tak ji také vytvářet.

„Jedině láska, jak ukazuje každodenní zkušenost, je schopna vést bytosti k dokonalému bytí ... jen láska je bere a spojuje v jejich hloubi. Dva milenci jsou nejdokonaleji sami sebou právě v tom okamžiku, kdy řeknou, že se jeden ve druhém ztratil.“ (PH, s. 295; VL, s. 220)

Na vztahu lásky se nejvíce ukazuje paradox zákona diferenciací spojení: Vztah založený na skutečné lásce jedinečnost zvyrazňuje, nikoli stírá. Tím, že se dva lidé spojí na základě lásky (a nemusí se jednat výhradně o milenecký vztah, ale také vztah přátelský nebo o vášnivě sdílený společný zájem), chovají se jako jeden střed, nikoli dva. Tím se zvýší jak okruh jejich působení, tak jejich vlastní jedinečnost, tedy jedinečná duchovní forma. Toto spojení je totiž provázeno přeskupením „osobní struktury“ (radiální energie), jak ve vztahu k sobě sama, tak navenek je vlastně případem radikálního přeuspořádání vazeb. Z hlediska energetického při takovém vztahu probíhají zásadní transformace nezbytné pro skutečnou personalizaci a spojené s různými extrémními emocemi, ale také různými druhy nebezpečí pro osobní integritu, a v případě úspěšného navázání vztahu nakonec s nesmírným rozhojněním bytí, tedy komplexity a životního prostoru.

Proces personalizace se završuje tzv. supercentrací, která spočívá v tom, že jedinec začíná sloužit nějakému celku, který ho přesahuje, a odevzdává (obětuje) mu výsledky své práce, což je podle Teilharda způsob, jak nejvíce rozhojnit své bytí. Nejvyšší apel vznášený evolucí na člověka tak spočívá v tom, aby našel svůj jedinečný

příspěvek celku. Kritérium vhodné činnosti ve vyvíjejícím se světě spočívá v tom, zda tato činnost přispívá ke sjednocení ostatních bytostí na základě aktivity, která je nezastupitelná, kterou mohou vykonat pouze já, jako jedinečná osoba. Není třeba si ale představovat, že taková činnost je snad v možnostech jen těch nejvýznamnějších, nejsilnějších osobností.

„Abychom byli šťastni – úplně šťastni – musíme (...) přenést konečný zájem na postup a úspěch světa kolem nás ... To neznamená, že bychom museli dělat nějaké zvláštní a mimořádné věci, (...). Je jen třeba – ve vědomí živé solidarity s velkou věcí – dělat velkolepě ty nejmenší věci; a to je v silách každého z nás. Připojit jediný sebemenší steh k velkolepé výšivce života. Spatřit to vesmírné, jež se tvoří a jež nás přitahuje v srdci a v cíli našich nejmenších činností.“ (ChŽ, s. 169)

Osobní ohnisko evoluce

K nejvyššímu rozhojnění lidského bytí nestačí sloužit například ideálu či vědeckému výzkumu, ačkoli to jsou jedny z nedůležitějších prostředků supercentrace. Teilhard je přesvědčen, že člověk jako osoba bude kvůli evoluci podstupovat všechny náročné transformace energií, jen když bude moci na jejím konci očekávat ještě vyšší prohloubení a završení své osobní jedinečnosti a to spojením s nějakou osobou nejvyšší. To není možné ve vesmíru, jehož koncem je neosobní rozplynutí, jak nám ho představují především východní náboženství a různé panteismy. Především ve *Vesmíru a lidstvo*, ale také v mnoha dalších textech, Teilhard dokazuje, že toto sjednocení s nejvyšší Osobou, Bohem, si nelze představovat jako rozpuštění, ale spíše jako zvýraznění a posílení osobnosti, ačkoli v nějaké zatím nepředstavitelné transformované podobě.

„Jakým jediným způsobem se asi může centrum formovat a žít? Rozkladem nižších center, která se dostanou pod jeho vládu? Vůbec ne, nýbrž tak, že v nich posiluje svůj vlastní obraz. (...) To znamená, že skutečné sjednocení (sjednocení duchovní, či syntéza) rozrůžňuje prvky, které sblížuje. Není to paradox, ale zákon veškeré zkušenosti. Což si dvě milující bytosti nejživěji neuvědomují každá samu sebe právě ve chvíli, kdy se do sebe navzájem noří?“ (CC, s. 137; JV, s. 34)

Celá extrapolace k osobnímu ohnisku evoluce je založena na tvrzení, že duchovní struktury vytvořené na základě vědomí a lásky jsou tak silné, že nepodlehnu rozpadu jako všechny vazby, jimiž drží pohromadě například naše tělo. Podobně jako se musí radiální energie sbíhat do společného ohniska, tak také láska (která, jak se zdá, by mohla být v Teilhardově systému považována za podstatu radiální energie) ke své možnosti a projevům různého druhu vyžaduje již existující osobní ohnisko, ze kterého tato energie vychází a které zároveň působí jako přitažlivé centrum. „Siločáry lásky, jako každé jiné energie, se musí v každém okamžiku uzavírat v něčem daném a existujícím.“ (PH, s. 299; VL, s. 223) Nestačí ideální střed nebo myšlenka pokroku,

působení vesmírného ohniska musí být zakusitelné už nyní, a to právě v podobě lásky. Argument je tedy opět transcendentální: Aby byla láska možná, abychom ji nemuseli považovat za iluzi nebo epifenomén, je třeba předpokládat již existující osobu, ve které má tato energie původ. Bod Omega „jako láska i předmět lásky by nemohl působit, kdyby jím nějakým způsobem nebyl už *ted'*. ... láska ve styku s neosobním a anonymním umírá.“ (PH, s. 299; VL, s. 223)

IV. Svoboda

Poslední emergentní vlastností nezbytnou pro dovršení evoluce je podle Teilharda svoboda neboli spontaneita: „Že se všechno ‚svobodné‘ až po člověka dá rozložit na samé determinismy, to ještě nedokazuje, že základem světa není (jak tvrdíme) svoboda.“ (PH, s. 117; VL, s. 95) Ačkoli bývá Teilhardovo myšlení často mylně spojováno s představou jakési determinující nadpřirozené síly, která nutí evoluční systémy postupovat určitým směrem, je ze samotného jeho díla zjevné, že svoboda je vlastně synonymem pro samoorganizaci, samouspořádávání evolučních systémů. Což znamená, že komplexní systémy nejsou při zvyšování své komplexity jednoznačně determinovány řídicím zdrojem zvenčí, ačkoli v průběhu samouspořádání interagují s prostředím. V době, kdy Teilhard psal svá díla, byli vědci zaujati výsledky rovnovážné termodynamiky a jejím závěrem, že živé systémy jsou nepochopitelnou anomálií, protože nepatří mezi systémy rovnovážné: Nenacházejí se ani ve stavu teplotní rovnováhy, ve které se ztrácejí rozdíly a vzájemná provázanost částí systému, ani chemické rovnováhy, při které neprobíhá výměna částí a komunikace s okolím, ale naopak vykazují ve svých subsystémech teplotní rozdíly, rozdíly ve vlastnostech částí, ze kterých jsou složeny, provázanost částí, ze kterých se skládají a neustále vyměňují s okolím energii. Jejich existence je tedy z hlediska klasické termodynamiky, která umí popsat pouze směřování systémů k rovnovážným stavům, nevysvětlitelná.

Teilhard se ve svých dílech snažil ukázat, že život není anomálie, ale *podstatná* vlastnost evolučního vesmíru mající původ v energiích hmoty samotné a že k jeho vzniku není třeba postulovat žádnou speciální oživující sílu přistupující ke hmotě zvenčí. To lze doložit na četných citacích. „Dík aditivní schopnosti, která ji charakterizuje, je živá látka (v protikladu ke hmotě fyziků) ‚obtěžkána‘ rostoucí složitostí a nestálostí. Padá, přesněji zvedá se ke stále nepravděpodobnějším formám.“ (PH, s. 115; VL, s. 93) Nebo podobně: „Nelze popřít, že část kosmické látky, ponechána sama sobě, se nejen nerozkládá, ale dokonce ze sebe vydává jakýsi květ – začíná se oživovat.“ (PHN, s. 46; MČP, s. 25) Výrazy jako „obtěžkána složitostí“ a „ponechána sama sobě“ nelze vysvětlovat jinak, než jako odkazy na spontánní procesy samouspořádání složitých systémů. Termín ortogeneze, který obecně označuje proces evoluce směřující k nějakému cíli, používá Teilhard právě ve smyslu vývoje probíhajícího především na základě samoorganizace spojené s nárůstem komplexity a rozšiřováním životního prostoru.

Tápání a výzkum

Pokud máme ohledně samoorganizace formulovat nějaký zákon rekurence, je třeba nejprve blíže určit, co vlastně zůstává z hlediska samouspořádání na každé evoluční rovině v nějakém ohledu podobné a co se naopak stupňuje. Zastřešujícím pojmem pro všechny způsoby samoorganizace je tzv. zaměřené tápání (*tâtonnement*), někdy také nazývané výzkum. „Výzkum, definovaný jako tápavá snaha o objevování vždy lepších biologických uspořádání, je jednou ze základních vlastností živé hmoty.“ (PHN, s. 151; MČP, s. 81) Toto tápání nabývá různé podoby podle úrovně komplexity, na které probíhá:

„[na úrovni živých částic se] znovu setkáváme se základní technikou tápavých pokusů, s touto specifickou a neodolatelnou zbraní každého expandujícího množství. Tápání, v němž se tak podivuhodně spojuje slepá fantazie velkých počtů s přesnou orientací na sledovaný cíl. Tápání, které není pouhá náhoda, s níž si ho někteří pletou, nýbrž zaměřená náhoda. Všechno zaplnit a všechno vyzkoušet; všechno vyzkoušet a všechno nalézt.“ (PH, s. 116; VL, s. 94)

Proces organizace na úrovni neživých systémů označuje Teilhard jako hru náhody (*jeu du hasard*), na úrovni evoluce fyletické právě jako zaměřenou náhodu a na úrovni člověka jako skutečnou autoevoluci, jejíž podstatou je lidská schopnost vytváření různých uspořádání na základě racionálních schémat – pravidel a ideálů.

Klíčem k pochopení pojmu svobody u Teilharda je všimnout si, že se v něm kombinují dvě složky: náhoda a vztah k cíli (zaměřenost), který se konkrétně realizuje vztahem k pravidlům. Tápání a tvůrčí úloha náhody je to, co zůstává na každé rovině totéž, co naopak narůstá, je schopnost zaměřenosti k cíli. Na nižších evolučních rovinách jsou prvky pravidlům pouze podřízeny: Vazby navazují díky náhodě, nemohou je samy vyhledávat, a v každé vazbě jsou determinovány k určitým vlastnostem, přičemž tyto vlastnosti se projevují kolektivně. Na rovině biosféry se náhoda projevuje jako rozrůžňování vlastností pomocí náhodných genových mutací, ale čím vyšší systém, tím větší „poloměr volby“ v navazování různých vazeb s okolím a tím také hlubší personalizace. Na úrovni lidské má náhoda také své zásadní místo, jak se ukáže dále, ale ona zaměřenost k cíli se zde projevuje právě v lidské schopnosti stanovovat si cíle vlastní, individuální i kolektivní, určovat pravidla k jejich dosažení, a na jejich základě navazovat různé vztahy, které jsou tak široké, že mohou personalizovat v pravém slova smyslu. Teilhard tuto vzrůstající schopnost nazývá spontánnost:

„Ve stavu A se centra vědomí, protože jsou zároveň velmi četná a neobyčejně slabá, projevují jen svými hromadnými účinky, které podléhají statistickým zákonům. Kolektivně se tedy řídí matematickými zákony. To je vlastní oblast fyziky a chemie. Ve stavu B se tyto prvky, méně četné a zároveň lépe individualizované, pozvolna vymykají z poslušnosti velkých čísel. Jejich základní a neměřitelná spontánnost prosvítá na povrch.“ (PH, s. 58; VL, s. 52)

Jestliže je bytí nedokončené, na každé jeho rovině se nějakou formou musí projevovat „touha“ po vyšším stupni. Teilhard nazývá toto tápání a hledání také jako „řešení problému existence.“ (Viz např. PH, s. 183; VL, s. 142) V základě svobody a vůbec celého evolučního procesu leží proto jistý impuls k pohybu, určitý původní a nevyhnutelný „ontologický neklid“, který se konkrétně projevuje různými způsoby hledání nových vazeb a zvyšování energetické výkonnosti systémů, až k možnému emergentnímu skoku, po kterém se vynoří vazby zcela nové. Výzkumem lze proto nazvat jak náhodný pohyb částic, tak náhodné genetické mutace vedoucí k nesmírné mnohosti živých forem, z nichž každá je vyjádřením určité schopnosti na cestě k dokončení bytí, až po záměrný vědecký výzkum na rovině lidské.

V noosféře se touha po plnějším bytí projevuje nejen ve vztazích lásky, v umění nebo rozšiřování vědomí například pomocí vzdělání, ale zásadní místo má zde právě výzkum vědecký, který je nerozlučně spojen s organizací společnosti. Lepší řízení společnosti nutně vyžaduje dokonalejší techniku a propojování lidstva do širších celků si nelze bez technické pomoci představit. Člověk je bytost, na kterou je v tomto ohledu naložena nejvyšší míra odpovědnosti, protože evoluce díky reflexi „získala možnost svobodně nakládat se sebou samou.“ (PH, s. 250; VL, s. 189) Tím, že člověk vytváří nová uspořádání a pravidla, stává se také tvůrcem hodnot. To je založeno ve schopnosti reflexe, která s sebou nese „dvě hroznivé vlastnosti, totiž vjem možnosti a vjem budoucnosti,“ (ChŽ, s. 155) tedy schopnost představovat si do budoucnosti, představovat si to, co není, ale mohlo by být, a také to uskutečňovat na základě schopnosti abstrakce. Proč jsou tyto vlastnosti hroznivé? Teilhardův životopisec Claude Cuenot to vyjadřuje s veškerou razancí, která je v této myšlence přítomna:

„Když vstupuje na scénu člověk, stává se zákonodárcem přírody, to znamená, že je mu svěřeno bytí, které má přijít, je pověřen vytvořit více bytí, objevit bytí, které má přijít. Tím, že člověk nalézá hodnoty, vytváří bytí. Ale právě z tohoto důvodu zaujímá zlo obrovský prostor, protože je napojeno na lidskou svobodu.“ (1968, s. 148)

Nejvíce provokující je v Teilhardových textech jednoznačně důraz, který klade právě na tento typ činnosti, jež spočívá v dobývání a ovládnutí nových energií. Evoluční proces je plný krátkozrakých řešení nebo nevyužitých možností: „Stále ta iluze instinktu a domnělé neomylnosti přírody. Ale tento svět, který dospěl až k myšlení, očekává právě od nás, že znovu promyslíme a zdokonalíme instinktivní postupy přírody.“ Člověk má „nahradit kruté síly přirozeného výběru“ (PH, s. 315; VL, s. 234), „myšlení uměle zdokonalí sám orgán myšlení.“ (PH, s. 278; VL, s. 209) Teilhard dokonce mluví o cíleném vylepšování lidských schopností, „eugenice“ nebo možnosti vytvoření umělého života. (Viz např. Cole-Turner 2010, s. 225–239) Nad tím se lze snadno pohoršovat, nicméně nelze nevidět, že tento pohled na lidskou touhu po vědění a nezadržitelný postup vědeckých objevů je velmi realistický. „Pochopme konečně, že nic, absolutně

nic, nezabrání člověku dojít ve všech směrech (...) až na samý kraj jeho schopnosti výzkumu a vynalézání.“ (AH, s. 351)

Dnes, po zkušenostech totalitních systémů, se už jen málokdo odváží vůbec heslo pokrok lidstva vyslovit. Teilhard je zcela prost těchto rozpaků.

„Každé vznikající hnutí vždycky věří, že ideál, jehož vidina ho přitahuje, je už na dosah ruky, že jej lze uskutečnit během jedné generace. Jakmile se však o to lidé pokusí a ukáže se skutečná vzdálenost cíle, všichni jsou udiveni a volají, že to byl jen přelud.“ (EH, s. 215; MČP, s. 109)

Lidstvo postupuje vpřed zkusným tápáním, nemáme k dispozici žádný předem daný jednoznačný návod na správnou organizaci velkých kolektivů. Další pokus dopadne stejně špatně, pokud naše ideály nebudeme tvořit na základě poznatků, které lépe odpovídají skutečnému postupu evoluce jen, když se umíme dívat. Podle Teilharda všechny ideály pokroku zatím ztroskotaly, protože plně nerespektovaly přirozené touhy člověka pramenící z vůle po rozhojnění bytí a zaměřovaly se často pouze na dobývání energií, které spíše rozdělují, místo aby spojovaly. Také výzkum, stejně jako lidstvo samotné, je teprve na počátku svého vývoje. Vyvozování unáhlených závěrů na samém počátku cesty je důsledek existenciálního strachu, který provází každé riskantní objevování, ale evoluci brzdí. Otázka důležitosti techniky a vědeckého výzkumu pro sjednocení lidstva, ke které lze v Teilhardově díle najít množství pozoruhodných textů, je dalším zajímavým tématem na delší studii, zde ji však musíme nechat stranou.

Nerovnovážná termodynamika a atraktory evoluce

Teilhardovo chápání evoluce je dnes často tematizováno ve vztahu k dílu Ilji Prigogina, který v 50. letech 20. století dokázal, že za určitých podmínek může v systémech, kterými protéká energie, probíhat spontánní organizace směrem k větší energetické nerovnováze a uspořádanosti, tedy komplexitě. To konkrétně znamená, že živé systémy už nelze považovat za anomálie a jejich vznik lze popsat zákony tzv. nerovnovážné termodynamiky. James F. Salmon ve svém článku *Teilhard and Prigogine* (1986, s. 1) uvádí, že „Prigoginovy objevy (...) jsou velmi dobře srovnatelné s Teilhardovou představou vývoje“ a cituje Prigoginovy výroky o Teilhardově díle jako inspiraci jeho práce. Zde se otevírá velká a zatím dostatečně neprobádaná oblast rozvíjení Teilhardova myšlení, kterou zde ale můžeme zmínit jen náznakem, protože svou složitostí vyžaduje samostatnou studii. (Srv. např. King 1989 nebo Salmon & Schmitz-Moormann 2003)

Samoorganizace systémů na chemické a biologické rovině je pozoruhodná především tím, že předpokladem vzniku nového řádu je stav chaosu, velké energetické nerovnováhy, tzv. fluktuace, kterým systém na cestě k novému uspořádání prochází a díky kterému nelze přesně předpovídat výsledek takového procesu. Pozoruhodné je, že části v systému zachváceném fluktuací se chovají, jako by mohly komunikovat na dálku a společně se formovaly do určitého vzoru či komplexního uspořádání, aniž by bylo

možné identifikovat signály a vazby, kterými navzájem komunikují, protože stav chaosu spočívá právě v nepřítomnosti vzájemné provázanosti. Pro tento formující vzor se vžil název „podivný atraktor“ (*strange attractor*), protože jeho podoba je na rozdíl od atraktorů v rovnovážných systémech, kde je totožný se stavem tepelné či chemické rovnováhy, nepředvídatelná.

Toto téma konečně také dovolí přejít k jednoznačně nejtěžší otázce v Teilhardově myšlení: Jakým způsobem můžeme uvažovat o nějakém řízení či směřování k cíli v evoluci, která probíhá na principu samoorganizace? Ačkoli je téma vzniku řádu z chaosu v Teilhardově díle zatím v samých počátcích rozpracování, zdá se, že zvláštní chování částic v chaotickém stavu je možné tematizovat ve vztahu k radiální energii. Uvažováním o nějakém nejvyšším atraktoru evoluce se také musí ubírat pokusy o řešení problému řízení evolučního procesu založeného na samospořádání. Jak lze ale něco takového vůbec myslet? Teilhardova odpověď je poněkud nečekaná. Odpovědí na problém řízení evoluce je totiž uvažování o kráse vesmíru, esteticce, která má v Teilhardově díle ústřední ontologickou roli. Ostatně Teilhard vždy chápal své dílo především jako svědectví o estetické podstatě vesmíru: „Bylo by mi víc ku prospěchu, kdybych se stal stínem Wagnera spíše než Darwina.“ (LTF, s. 59)

[Umění je] „určitou univerzální dokonalostí, která provází všechny druhy životní realizace v okamžiku, kdy tato realizace dosahuje dokonalosti svého výrazu. V tomto smyslu v sobě nese jisté vrcholné umění ryba, pták či antilopa. Přesto však se umění, pravé umění, stává u člověka něčím víc ... Individualizuje se.“ (C3, s. 101; MČP, s. 97)

Umění a estetická schopnost vůbec souvisí s pojmem zvnitřňování, tedy se schopností každého systému, který disponuje radiální energií, vytvářet částečný obraz celku v závislosti na stupni rozvinutosti této energie, tedy v závislosti na komplexitě. Podle Teilharda je každá bytost vyjádřením určité představy o celku vesmíru, což spočívá právě v tom, že navenek odráží svůj „vnitřek“ v podobě barev, zvuků, pohybů. V případě systémů s rozvinutějším vnitřkem, který umožňuje vytvořit vnitřní obraz „světa pro mne“, například člověka, se tento obraz vyjadřuje především v podobě uměleckých děl. Je to právě přitažlivost krásy, která vyvádí uzavřeného jedince ze sebe sama a přivádí ho k zájmu o svět a druhé bytosti, a má proto ústřední význam v procesu decentrace i supercentrace. Estetická forma je v Teilhardově díle vlastně hmotné vyjádření radiální energie adresované smyslům. Obecně všechny estetické formy působí jako atraktory pro různé typy bytostí a přitahují je k sobě navzájem. Toto je další zajímavé téma Teilhardova myšlení, které zde musí zůstat jen naznačeno. (Jako úvod do Teilhardovy estetiky viz King 2010, s. 91–101) Estetické formy vytvořené z barev, zvuků, tvarů, slov jsou nejvyšším způsobem komunikace a svět vzniká právě sdílením a výměnou těchto obrazů, jejichž složitost a jedinečnost narůstá se stupněm komplexity a které jsou v podstatě reakcemi na základní energii vesmíru, lásku: „Síly lásky, to jsou projevy zlomků světa, které se hledají, aby vznikl svět.“ (PH, s. 294; VL, s. 220)

Zde je důležité, že všechny estetické formy vůbec jsou umožněny určitou nejvyšší formou vesmíru, která působí jako přitažlivý vzor různými způsoby podle stupně komplexity. Jakým způsobem se toto působení projevuje na anorganické či biologické rovině, by mohlo být zajímavě tematizováno například v souvislosti s „podivnými atraktory“ v nerovnovážné termodynamice, nebo s využitím tzv. fraktální geometrie, která popisuje přírodní útvary a v níž hraje důležitou roli náhoda. Toto téma ještě čeká na své zpracování. (Náčrt možné souvislosti mezi Teilhardovým pojetím komplexity a fraktální geometrií podává Fabel, 2003) Pro naše zkoumání je podstatné, že přitažlivá síla nesmí působit jako nutící. Teilhard tvrdí, že „z hlediska vnitřní energie spočívá funkce bodu Omega ve vesmíru v tom, že svým zářením zažihá a udržuje jednotu myslících částic světa.“ (PH, s. 299; VL, s. 223) Bod Omega, Bůh, působí jako určitý přitažlivý vzorec jednoty, „jakožto jednotící spíše než účinná příčina (*unissante* plutôt qu'efficiente).“ (AE, s. 158)

Jakým způsobem tato jednotící příčina přitahuje, aniž by nutila, se Teilhard pokouší zprostředkovat na příkladu hudby a světa jako „božského prostředí“ prostoupeného jejím vlivem:

„V božském prostředí se spojují všechny zvuky stvořených bytostí, aniž by se smísily, v jediný tón, který je ovládá a podporuje je. (Není pochyb, že je to onen serafínský tón, který tak okouzil svatého Františka.) Také všechny síly ducha odpovídají tomuto tónu tím, že s ním rezonují; a jejich rozličné hlasy se opět skládají do jediné, nevýslovně jednoduché vibrace, v níž se podle času a okolností rodí ...“ (MD, s. 144–145; ChŽ, s. 80)

Bod Omega je základní „vibrační“ vesmíru, podle jehož vzoru „hraje“ nebo spíše improvizuje vše ostatní jako členové orchestru na různé nástroje podle jednoho hudebního motivu či udané tóniny. Nejlepší přirovnání by snad bylo ke společnému rytmu, který nenutí hudebníky hrát určitým způsobem, ale spíše samotnou hru umožňuje. Nebo podobně určitá jednoduchá geometrická pravidla nenutí části, které se podle nich pořádají (na úrovni anorganické především za pomoci náhody), k určitému vzoru, spíše různé složité vzory umožňují. Teilhardova představa je nejspíš taková, že bez tohoto harmonického motivu by nebyl žádný pohyb možný, ani by nemohly vznikat žádné tvary a formy radiální energie, ale sám tento motiv je velmi jednoduchý, ačkoli stačí na řízení celého vesmíru a podle úrovně komplexity se jeho vliv projevuje velmi odlišným způsobem. Vzhledem k tomu, že se ještě žádnému komentátorovi nepodařilo problém svobody a řízené evoluce jasněji vyložit (většinou ani není jako problém reflektován), musí zde stačit tento předběžný náčrt možné cesty k řešení s poznámkou, že pokud existuje v Teilhardově díle nějaká výzva pro současné následovníky, je to bezpochyby otázka, jakou *konkrétní podobu* by mohlo mít řízení procesu, ve kterém je nejvyšší hodnotou schopnost zaměřeného jednání, tvorba a spontaneita.

Problematika zla

Se vzrůstající spontaneitou souvisí nedílně problém zla: Čím složitější systémy, tím výrazněji se projevuje to, co na lidské rovině nazýváme zlem a co je v evoluci obecně spojeno s rozpadem stávajících vazeb či chaosem nezbytným k vytvoření nového uspořádání. Teilhard často s klidem konstatuje, že sama ortogeneze je z hlediska člověka krutá, protože k organickému životu přirozeně patří různé formy utrpení a také smrt, která umožňuje vývoj nových forem: „Tak jako kobylky u Tolstého kráčí život po mostě z nahromaděných mrtvol. ... tímtež „nelidským“ směrem působí svým způsobem i ortogeneze.“ (PH, s. 117–118; VL, s. 95) Cílem Teilhardovy filosofie není ani zlo popírat, ani rezignovat nad jeho zjevnou přemírou hořekováním nad zkažeností lidstva. Chce naopak nabízet naději tím, že problém zla koherentně zasadí do vývojového procesu.

Na lidské rovině se problém řízení evoluce objevuje v otázce, jak smířit křesťanskou nauku o neustálém pokračujícím božím tvoření světa s Teilhardovým tvrzením, že svoboda a schopnost spontánního utváření vlastní personality i celé společnosti jsou nejvyšší lidskou schopností a hodnotou.

„Ať už se na stvoření díváme v kterémkoli momentu procesu sjednocování, vždycky je v něm (v tu chvíli nebo virtuálně) určitá neuspořádaná či chaotická část, definující zlo v jeho nejrůznějších formách. Jestliže tvořit znamená sjednocovat (evolučně, postupně), pak se dá vlastně říct, že Bůh nemůže tvořit, aniž by se, jako stín stvořeného, objevilo zlo. Zlo, které je třeba kompenzovat a překonat. To neznamená, že boží moc má své meze, ale je to prostě přirozený, ontologický zákon, o němž by bylo absurdní si myslet, že Bůh může postupovat proti němu.“ (CC, s. 156; JV, s. 50)

Je příznačné, že první Teilhardovy eseje vznikaly uprostřed bojišť první světové války, které se Teilhard účastnil po celé čtyři roky jejího trvání jako nosič raněných (jako kněz nesměl bojovat, což ale nepovažoval za výhodu) v elitní jednotce, která vynikala v nejkrvavějších bitvách. Zkušenost z fronty je totiž pro jeho dílo určující. (Viz např. Héronnière 2009) Na frontě intenzivně zažíval pocity, které nadále zůstaly přítomné jako stálý hnací motiv celého jeho díla. Svět jako velká nádrž energií, ve které se jejich transformacemi tvoří jakési velké „nadlidské“ dílo a samy tyto transformace mohou probíhat často velmi dramatickým způsobem.

„Vnější tíseň a vnější otřesy jsou nezbytné, aby vytrhovaly jedince z jeho přirozené lenosti, z jeho zaběhnutých kolejí – a aby také čas od času prolamovaly kolektivní rámce, v nichž je uvězněn.“ (PH, s. 162; VL, s. 126) Právě v chaosu a úsilí na hranici energetické snesitelnosti se díky porušení starého řádu a všech dosavadních vazeb může vynořovat nové uspořádání. „... co nám zůstává z ‚Úsilí‘ této války, uprostřed klamání a zklamání míru, že jsme si aspoň na okamžik uvědomili duchovní sílu, která spočívá v jednotě.“ (Görresová 1998, s. 22) Lidské bytosti, které jsou do tohoto chaosu vtaženy, se mohou paradoxně cítit přitahovány dosud nepoznaným

vzorem nového uspořádání, pociťovat velmi intenzivně svoji jednotu nebo vztah k vyššímu celku, ačkoli vazby mezi nimi jsou porušeny.

„Nevím, jak bude vypadat pomník, který naše země jednou vybuduje na kopci Froideterre, aby připomínal tuhle velkou bitvu. Jen jediný by byl na místě: obrovská postava Krista. Jen obraz ukřižovaného může shrnout, vyjádřit a poskytnout úlevu vši té hrůze i kráse, vši té naději a hlubokému tajemství uprostřed laviny konfliktů a utrpení. Jak jsem tak hleděl na tu scénu rozhořčeného úsilí, docela mne přemohla myšlenka, že mám čest stát na jednom ze dvou či tří míst, na nichž se v tento konkrétní okamžik celý život vesmíru hned vzedme, hned zase poklesne a odhalí místa bolesti, ale právě zde se utváří veliká budoucnost (tomu věřím čím dál tím více.)“ (Grim 2005)

Při četbě Teilhardových textů z válečných let lze jen těžko pochybovat, že jeho dílo může být uvažováno v souvislosti se vznikem řádu z chaosu, ačkoli Prigogina neznal. Otázkou je, jaké místo má zde kříž a postava Krista. Jelikož je celé Teilhardovo dílo vlastně pokusem reformulovat a obohatit křesťanskou nauku přijetím myšlenky evoluce, podobně jako křesťanství v prvním století „odvážně asimilovalo evangelijního Ježíše s alexandrijským Logem,“ (CC, s. 211; JV, s. 95) má zde Kristus místo ústřední. Právě on je „podivným atraktorem“ celé evoluce a důvodem, proč lze dokonce o vesmíru samotném uvažovat jako o osobním. „V podstatě – od počátku času a navždy – v evoluci vzniká jen jediná věc: tělo Kristovo.“ (CC, s. 54) To za prvé znamená, že Kristus je chápán jako Božské duchovní centrum (hlava, bod Omega), které k dovršení lidstva vyžaduje dokončení svého těla a jako každé centrum má svoji formu v podobě oběžnic, kterými jsou právě jednotlivé bytosti evolučního světa ve stavu zrodu. Božské centrum je nejvyšším systémem, který poskytuje možnost bytí všem systémům nižším a samo je zároveň vyžaduje ke svému dovršení, aby završilo plnost *jejich* bytí. Za druhé je podle křesťanské nauky Kristus Božskou osobou, která se stvoření přímo účastní jako historická postava Ježíše z Nazareta.

Aktivita je jen jednou stránkou evolučního procesu. Na lidské rovině nabývají zásadní význam také pasivity, které jsou obdobou chaotického stavu provázejícího každé nové uspořádání.

„Vesmír nabývá podoby Ježíšovy, ale – jaké tajemství – to, co se objevuje, je Ježíš na kříži! Svátostný chléb je z rozdrčených a rozemletých zrn. (...) Vesmír praská, bolestně se štěpí v srdci každé monády, tak jak se rodí a roste tělo Kristovo. Vytoužené vtělení je právě tak hroživou operací jako stvoření, které vykupuje a přesahuje; děje se krví. Ať se krev Ježíšova vlévající se i vylévající, krev úsilí i krev odříkání, mísí s utrpením a námahami světa!“ (EG, s. 289; ChŽ, s. 122)

Symbolika je vzhledem ke všemu, co bylo řečeno výše, poměrně jasná. Již ustavené prvky, systémy, jsou chlebem, který musí být lámán a proměňován, aby se mohl uspořádat ve vyšší formu, komplexitu. Krev je symbolem životodárné energie, lásky.

Krev *vlévající se* je božskou láskou, která napájí vesmír, energií využitelnou ke sjednocování, která se podle míry komplexity rozrůžňuje do různých typů přitažlivých a odpudivých sil. Stejně tak je symbolem lidského tvůrčího úsilí, vzruchu tvořivé energie, který člověk pociťuje jako opojný při každé aktivitě, o které může říci, že se díky ní rozhojnily jeho síly.

Krev *vylévající se* je symbolem lidského utrpení pramenícího ze zápasu evoluce, lidských pasivit, každé trpnosti, při které se člověk cítí být přinucen něco snášet, drcen něčím hrozným, nepřemožitelným, co nemůže vlastními silami přetvořit v aktivitu. Tato *vylévající se* krev je symbolem energie utrpení, pasivity, která je stejně jako energie aktivity určena k transformaci, proměně v nějaký typ vazeb. Teilhard o celku vesmíru říká: „Při svém nazírání v něm vidím především bezmeznou nádrž, kde se v nesmírném množství shromažďují opačné energie radosti a utrpení – z největší části nevyužity ...“ (EG, s. 301; ChŽ, s. 132) Skutečným zlem není samotný chaos, ale nezvládnutý chaos. Energie utrpení je spíše energie aktivity v potencialitě, protože označuje stav rozdělení, nespojení, izolace, destrukce a chaosu, který vyžaduje proměnit v nové vazby a spojení s celkem a pokud se tato proměna nezdaří, mohou se objevit extrémní podoby zla od zoufalství v nemoci nebo duševním utrpení, přes různé formy násilí a nenávisti až po hrůzy totalitních systémů.

Pro lidský život mohou být zásadně důležité právě situace, ve kterých člověk není schopen žádné aktivity z vlastních sil. Jelikož ale podle Teilharda po člověku (a vlastně všech evolučních systémech podle jejich vlastností) vyžaduje Bůh především aktivitu, lze tyto situace hodnotně využít až ve chvíli, kdy vlastní aktivitu při odporování zlu a utrpení vyčerpáme do krajnosti: „Pokud nedělám všechno, co mohu, abych pokročil vpřed nebo odporoval, pak nejsem v bodě, který je vyžadován.“ (MD, s. 100; ChŽ, s. 55) V těchto situacích nemožnosti aktivity se podle Teilharda lze setkat s Bohem na osobní rovině: „Setkám se s Bohem navzdory zlu, hlouběji než se zlem; probiji se Bohu vstříc.“ (MD, s. 100; ChŽ, s. 55) V několika svých textech se Teilhard zabývá právě touto možností přeměny pasivit ve zvláštní formu aktivity a to právě díky osobnímu vztahu k Bohu, který je jedinečnou schopností člověka, jíž se liší od ostatních evolučních bytostí.

Bližší rozvedení těchto otázek zde opět musí zůstat stranou, protože předpokládá celou teologii kříže, který v Teilhardově systému „daleko více symbolizuje vzestup tvoření skrze úsilí, než jen sejmutou vinu.“ (CC, s. 172; ChŽ, s. 152) V rámci našeho tématu stačí naznačit, že Bůh, ačkoli nechává svět, aby se utvářel především sám, poskytuje mu nejvýraznější pomoc tím, že se ve své druhé osobě, Ježíši Kristu, stvoření přímo účastní. Právě jistá energie, která je ve světě přítomna díky Kristově vtělení a především jeho drastické smrti na kříži, ve které osobně zakusil všechny nejhorší formy utrpení a překonal je svým vítězstvím nad smrtí, zůstává ve světě k dispozici jako pomoc ve chvílích pasivity a bezmoci. Teilhard tyto otázky tematizuje ve vztahu k postoji odevzdání se, přijetí utrpení jako daru, který je určen k proměně. Podobně v situacích chaosu, kdy ztroskotává každé vlastní řízení (autoorganizace) a možnost ovlivňování životních okolností, se lze s Kristem setkat jako s „podivným atraktorem“, jenž dokáže vyvíjející se prvek svého vlastního těla – člověka – nasměrovat na cestu,

kteřou by si jinak mohl vlastní aktivitou zahradit a na které může na konci, díky prožitému utrpení, dospět k mnohem větší plnosti bytí, než kdyby se řídil vlastními záměry.

Tato pomoc je konkrétně možná díky modlitbě, mocné energii sjednocování, především ale díky křesťanské svátosti eucharistie, proměňování chleba a vína v tělo Kristovo, jejíž význam rozšiřuje Teilhard na proměňování a energetické transformace celého vesmíru a již se zabývá především ve svých vizionářských textech z válečných let: „Jsem tvůj kněz, Pane, a protože dnes nemám chléb, víno ani oltář, chci vztáhnout ruce nad nezměrný celek Vesmíru, který bude látkou mé oběti.“ (EG, s. 285; ChŽ, s. 119) Z teologického hlediska jsou toto nejzajímavější podněty Teilhardova díla, které je ale možné v jejich šíři zachytit pouze v samostatné studii. (Viz. např. King 2005)

V. Závěr

Také spolu-vědomí vytvořené v celém procesu evoluce za pomoci výzkumu a prohlubující se personalizace bude podle Teilharda ve fázi své zralosti procházet jakousi dramatickou transformací a odtrhávat se od svého fyzikálního podkladu, stejně jako se to děje jednotlivému vědomí ve smrti. Teilhard zdůrazňuje, že je třeba opustit „všechny naděje na měšťácký klid, všechny sny o ‚tisíciletém království štěstí‘,“ (AvH, s. 195; MČP, s. 133) protože z energetického hlediska bude budoucnost plná zvrátů. To vyplývá také z logiky věci: Čím těsnější je mezilidské spojení, tím pravděpodobnější jsou procesy různých radikálních přeuspořádání vazeb a chaotických stavů, na lidské rovině vždy spojené s prudkými emocemi všeho druhu a také různými formami zla. Nejdramatičtější bude fáze, ve které bude celé lidstvo procházet bodem emergence, podle Teilharda už posledním. Právě v této fázi by mělo vzniknout ono spolu-vědomí, které je zásadním krokem pro dovršení evoluce.

Z teologického hlediska je evoluce transformací, při které se utváří to, co křesťané nazývají království Boží nebo Nová Země: „Pod našimi individuálními snahami o duchovní vzestup svět zvolna shromažďuje počínaje veškerou hmotou – to, co z něho vytvoří Nebeský Jeruzalém či Novou Zemi.“ (MD, s. 48; ChŽ, s. 24) Ta bude dokončena, až svět v bodě Omega dosáhne podoby, která bude schopna sjednocení s Bohem. „Zde nám vesmírný Kristus dává pochopit, že k nebi lze dospět jen skrze dokončení Země a světa (které jsou najednou daleko větší a nehotovější, než jsme si mysleli).“ (ChŽ, s. 139)

Pozoruhodné je, že v konečné fázi vývoje by se nějakým způsobem měly objevit výsledky všech procesů, které v evoluci probíhaly, nikoli pouze lidská vědomí. Základní motiv, ze kterého Teilhardovo myšlení vyrůstá, je totiž vášeň pro hmotu a Zemi jako zdroje, ze kterého vznikají všechna vyšší evoluční patra, včetně tzv. psychických a duchovních energií. Teilhard definuje ducha jako „schopnost syntézy a organizace“ (PH, s. 288; VL, s. 216) (*puissance de synthèse et d'organisation*), tedy jako schopnost vazeb, nikoli jako samostatnou sílu, která je na hmotě nezávislá. Jeho dílo je z filosofického hlediska především pokusem, jak překonat dualismus hmoty a

ducha. Komplexnější evoluční prvky mohou projevovat více bytí jen proto, že jsou energeticky podporovány tím, co bylo získáno na starších evolučních rovinách. Každá vyšší syntéza, vyšší forma ducha, tedy vyšší forma spojení, je závislá na energii toho, co bylo spojeno dříve, a to už od samých počátků vesmíru. Z toho by snad bylo možné vyvozovat nějakou formu završení všech evolučních prvků právě skrze lidské vědomí.

„I ten nejposlednější a nejrozloženější atom má svou účast na dovršení Ježíšově – byť i jen tím, že odporuje nebo odráží. Každá částice, každý pohyb se má něčím ze sebe objevit v konečné skutečnosti Krista.“ (ChŽ, s. 121)

Jak spolu ale přesně souvisí završení lidského spolu-vědomí, které bude ve své konečné fázi schopno přetrvávat ve formě nezávislé na rozpadajících se tangenciálních vazbách, a výše zmíněné završení všech prvků, musí zůstat otázkou pro další zkoumání, a také v sekundární literatuře zatím nebyl tento problém nijak reflektován.

Stejně tak musí zůstat otevřená další otázka: Zda vesmír ke své konečné dokonalosti nutně dospěje. Teilhard se k tomuto problému vyjadřuje mnohokrát a spíše kladně, ale jeho výpovědi nejsou jednoznačné. Jeho názor se dá shrnout nejspíše takto:

„Uvědomujeme si, že ve velké hře, do níž jsme se pustili, jsme hráči a zároveň i kartami a sázkou, vloženou do hry. Opustíme-li stůl, hra nebude pokračovat. A také nás nic nemůže donutit, abychom tam zůstali sedět. Stojí ta hra za to? Nebo jsme podváděni?“ (PH, s. 255; VL, s. 192)

Ústřední poselství Teilhardova díla spočívá v apelu na lidskou zodpovědnost. Lidským úkolem je pracovat na vzájemném sjednocení. Lidské bytosti jsou spolutvůrci světa a vytvářením jeho řádu se nejvíce podílí na tvoření božském, „tím, že přivádí svět k bytí, stávají se partnery božími.“ (Gray 2003, s. 28) Představu trvalého, neměnného řádu si do vesmíru jen promítáme:

„Nepřiznávám přirozenému řádu žádnou ‚božskou neměnnost‘. Spíše bych řekl, že se tento řád vyznačuje radikální nestabilitou ‚v Kristu‘.“ (LI, s. 35)

Otázky ohledně tvorby řádu a pravidel, podstatně související také s Teilhardovou teorií poznání, která zde ale mohla být zmíněna jen v náznacích, jsou na jeho díle snad to nejzajímavější a jejich zpracování vyžaduje ještě další zkoumání, protože právě zde se může Teilhardovo myšlení napojit na otevřená témata současné filosofie.

Právě osobní odpovědnost a účast na vytváření božského těla Kristova je podle Teilharda tím, co by mohlo nejvíce rozhojnit lidskou chuť žít, aktivovat energii, ačkoli je právě tato činnost spojena s největším nebezpečím a možností ztroskotání. Přesto, nebo právě proto je svět hoděn lásky, protože skutečné lidské štěstí spočívá nikoli v přežití, či individuální izolaci v pokojném klidu, ale v rozhojňování bytí, kterého lze

dosáhnout jedině aktivitou, při níž nasazujeme své síly pro nějaké společné dílo a podstupujeme značná rizika. Tvůrčí svoboda je proto nejvyšší hodnotou stvořeného vesmíru a zdá se, že bez ní bychom jako lidé nemohli pochopit ani zakusit určité kvality bytí. Svoboda, láska, přijetí vlastní jedinečnosti a nenahraditelného úkolu jsou hodnoty, které nelze nařídit ani vynutit, lze je přijmout a rozvíjet pouze na základě vlastního souhlasu. Z toho důvodu je ale lze také odmítnout. V evolučním vesmíru jsou ovšem tak cenné, že Bůh podstupuje se svým stvořením i toto riziko.

Z hlediska zamýšlené obnovy křesťanství představuje Teilhardovo dílo především obhajobu nenahraditelné hodnoty lidského úsilí: „Všem slabým, bázlivým, dětinským a úzkoprsým v jejich náboženství chci připomenout, že Kristus pro své tělo vyžaduje lidstva; že tváří v tvář světu a pravdě existuje absolutní povinnost hledat a bádát.“ (ChŽ, s. 131) Máme prostředky (různé druhy energií a vazeb), máme cíl (sjednocení v Bohu), máme i výraznou pomoc (Kristovu osobní účast na evoluci a jeho kříž), ale cestu k cíli si musíme vybudovat sami. A tím, jak ji budujeme, tvoříme svět, jsme zároveň utváření a ke konečné formě bytí spolu s naším završením přivádíme i zbytek světa. Uvažování o postupu evoluce, jak ho provádí Teilhard, by mělo pomoci přesvědčit o tom, že celá ta hra za to stojí.

„Kristus je jist svým dovršením. Je mimo dosah utrpení – vstal již z mrtvých. A přece každý z nás, jeho údů, pracuje dál v pokoře obav a vzruchu nebezpečí na dovršení prvku, který může do mystického těla vnést *právě jen* on. Náš mír se násobí nadšením, že s rizikem tvoříme věčné dílo, jež bez nás nevznikne. Naše důvěra v Boha se oživuje a utvrzuje neústupností lidstva v dobývání Země.“ (ChŽ, s. 125)

Díla P. Teilharda de Chardin citovaná v textu:

AE: *L'Activation de l'Énergie*. Paris, Seuil, 1963.

AH: *L'Apparition de l'Homme*. Paris, Seuil, 1956.

AvH: *L'Avenir de l'Homme*. Paris, Seuil, 1959.

C: *Cahier Pierre Teilhard de Chardin 2*. Paris, Seuil, 1961.

CC: *Comment je crois*. Paris, Seuil, 1969.

EG: *Écrits du temps de la guerre*. Paris, Seuil, 1965.

EH: *L'Énergie Humain*. Paris, Seuil, 1962.

ChŽ: *Chut' žít*. Praha, Vyšehrad, 1970.

JV: *Jak věřím*. Praha, Vyšehrad, 1998.

LI: *Letters intime*. Paris, Aubier-Montaigne, 1972

LTF: *Letters to Two Friends. 1926–1952*. New York, World Publishing, 1969.

MČP: *Místo člověka v přírodě*. Praha, Svoboda-Libertas, 1993.

MD: *Le Milieu Divin*. Paris, Seuil, 1957.

PH: *Le Phénomène Humain*. Paris, Seuil, 1955.

PHN: *La Place de l'Homme dans la Nature*. Paris, Seuil, 1956.

Sch: *Science et Christ*. Paris, Seuil, 1965.

VL: *Vesmír a lidstvo*. Praha, Vyšehrad, 1990.

Ostatní literatura

Cole-Turner, R. (2010): „Genetics and the Future of Humanity.“ In *Rediscovering Teilhard's Fire*, ed. K. Duffy, Saint Joseph's University Press, Philadelphia, s. 225–239.

Cuenot, C. (1968): *Unsere dynamische Welt, Teilhard de Chardin zwischen Dogma und Wissenschaft*. Walter-Verlag, Olten.

Duffy, K. (2003): „The Texture of the Evolutionary Cosmos.“ In *Teilhard in the 21st Century*, eds. A. Fabel & D. St. John, Orbis Books, New York, s. 138–153.

Fabel, A. (2003): „Teilhard 2000: The Vision of a Cosmic Genesis at the Millennium.“ In *Teilhard in the 21st Century*, eds. A. Fabel & D. St. John, Orbis Books, New York, s. 154–164.

Flegr, J. (2007): *Úvod do evoluční biologie*. Academia, Praha.

Görresová, I. F. (1998): *Syn Země, Teilhard de Chardin*. Refugium Velehrad-Roma, Praha.

Gray, D. P. (2003): „A New Creation Story.“ In *Teilhard in the 21st Century*, eds. A. Fabel & D. St. John, Orbis Books, New York, s. 26–32.

Grim, J. & M. Grim (2005): „Teilhard de Chardin: Krátký životopis.“ *Teologie & Společnost* 2/2005, s. 3–9.

Haight, J. F. (2011): „Teilhard, Cosmic Purpose, and the Search for Extraterrestrial Intelligence.“ In *The Legacy of Pierre Teilhard de Chardin*, eds. J. Salmon & J. Farina, New Jersey, Paulist Press, s. 9–23.

Héronnière, É. (2009): *Teilhard de Chardin: Mystika přerodu*. Praha, Refugium Velehrad-Roma.

King, T. M. (1989): „Teilhard, Evil and Providence.“ *Teilhard Studies Number 21*.

— (2005): *Teilhard's Mass: Approaches to "The Mass on the World"*. Paulist Press, New Jersey.

— (2010): „Teilhard, Beauty, and the Arts.“ In *Rediscovering Teilhard's Fire*, ed. K. Duffy, Saint Joseph's University Press, Philadelphia, s. 91–101.

- Morowitz, H. J. & N. Schmitz-Moormann & J. Salmon (2011), „Teilhard’s Two Energies.“ In *The Legacy of Pierre Teilhard de Chardin*, eds. J. Salmon & J. Farina, Paulist Press, New Jersey, s. 150–166.
- Prigogine, I. & I. Stengersová (2001): *Řád z chaosu*. Mladá fronta, Praha.
- Salmon, J. F. (2011): „Teilhard’s Relevance for Today.“ In *The Legacy of Pierre Teilhard de Chardin*, eds. J. Salmon & J. Farina, Paulist Press, New Jersey, s. 1–8.
- (1986): „Teilhard and Prigogine.“ *Teilhard Studies Number 16*.
- Salmon, J. F. & N. Schmitz-Moormann (2003): „Evolution as Revelation of a Triune God.“ *Teilhard Studies Number 46*.